

みんなのポジトリ

国立民族学博物館学術情報リポジトリ National Museum of Ethnology

ХХЗУУНЫ МОНГОЛЧУУД

メタデータ	言語: eng 出版者: 公開日: 2009-04-28 キーワード (Ja): キーワード (En): 作成者: I., ルハグワスレン メールアドレス: 所属:
URL	https://doi.org/10.15021/00001890

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ГИШҮҮН ШАРАВЫН ГУНГААДОРЖ / Монгол улсын ерөнхий сайд асан /

1 Эцгийн хувь тавилан	12 Улсын САА-нууд тарав
2 Мэргэжлээ сонгосон нь	13 Сүүлийн үед нийгэмд гарч байгаа өөрчлөлтүүд
3 Улсын САА-нууд байгуулагдав	14 Хөдөө аж, ахуйн салбарт Япон улсаас үзүүлж байгаа тусламж
4 Монголын гайхамшиг	15 Малчдыг дахин хоршоололд хамруулах чиглэл
5 Газар, тариалангийн үйлдвэрлэлийг сэргээх бодлого	16 Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зөв, зохистой хөгжил
6 Мэргэжилтнүүдийн бэлтгэл	17 Хувьчлалын өнгөрсөн ба ирээдүй
7 Газар хувьчлалын зорилго	
8 Ш.Гунгаадорж гуайнхан	
9 Улсын САА-нуудын ажил	
10 Хүнсний ногоо тариалалт	
11 Жимс, жимсгэний ургамлын тариалалт	

1 Эцгийн хувь тавилан

Ш.Гунгаадорж: Зураг аваад эхлэх шиг боллоо. Би тийм сайн бэлэн биш байна. Японы телевизээр гоё харагдах хэрэгтэй байхаа.

Коногая Юки: Энэ зургийг музейд зориулж авч байгаа юм шүү дээ.

Ш.Г.: Энэ зураг авалтын зорилгыг мэдээгүй л яваа шүү дээ. Уулзалдаад ярих юм байна л гэж ойлгож байгаа шүү.

К.Ю.: Таны яриа манай музейд үлдэнэ. Та зав муутай, яарч байгаа учраас товчхон ярь! гэж бодож байна.

Ш.Г.: За яахав дээ. Амжуулаад л ярь! даа.

К.Ю.: За маш их баярлалаа.

Ш.Г.: Яриагаа намтраас эхлэх үү дээ?

И.Лхагвасүрэн: Тэгье, та өөрийн намтраас яриагаа эхлэвэл сайн байна.

Ш.Г.: Би хуучны Сэцэн Хан аймгийн Цэцэн Вангийн хошуу буюу одоогийн Дорноговь аймгийн Цэцэгт сумын нутагт Шаравын 4-р хүү болж төрсөн. Мааньт гэдэг уулын хажууд төрсөн гэдэг юм билээ. Манай аав, ээж хоёроос 4 хүүхэд гараад хоёр нь нас бараад, манай ах бид 2 үлдсэн юм билээ. Бага насаа ишиг, хурга хариулж, аргал, түлээ түүж, морь унаж л өнгөрөөсөн дөө. Би бага насаа ахтайгаа, ээжтэйгээ, эмээтэйгээ дөрвүүлээ өнгөрөөсөн юм. Энэ бол миний намтрын гол онцлог зүйл. Манай аав Чойрын хийдэд сууж байсан том маарамба лам хүн байсан. Тэгээд 1939 оны их баривчилгааны үед намайг 2 настай байхад, манай ахыг 6 настай байхад баривчлагдсан. Миний аав хүнийг үздэг, эм барьдаг маарамба, том лам байсан учраас баривчлагдсан юм. Маарамба гэдэг чинь одоогийн

ойлголтоор бол эмч хүн юм. Тэгээд яахав бидний хувь заяаны эрхээр арай алагдаагүй. Уг нь алагдах байсан. Улаанбаатарт авч ирээд олон лам, хар хүнтэй хамт шоронд хорьжээ. Сар болсон байх. Тэгээд нэг шөнө ачсан гэж байгаа юм. Шөнийн 12 цагийн орчим, шөнө дунд л болж байсан гэдэг. Тэгээд л ачаад байсан гэнэ.Тэгтэл :

-Хөөе, машинд багтахгаа байлаа шүү! гэсэн гэж байгаа юм. Хэнтийн нэг лам, манай аав хоёр машинд нь багтахгүй үлдчихсэн гэдэг. Бусдыг нь машинд чихээд л аваад явсан. Муу юм болсон гэдэг нь ойлгомжтой. Энд, тэнд аваачаад алдаг юм уу, эсвэл хойш нь урагш нь гаргадаг юм уу, яасан бүү мэд. Тэгээд маргааш өглөө нь манай аавыг нөгөө хүнтэй хоёуланг нь аваачаад:

-За та хоёрт арван жил хорих ял оноолоо шүү! гэж хэлсэн гэдэг юм. Тэр машинд багтсан бол ч шууд буудуулах байсан байх гэж би боддог юм. Машинд нь багтаагүй учраас 10 жил аваад үлдсэн. Тэгээд Зүүнхараад 10 жил ял эдлээд гарч ирсэн. Тэгээд л аавтайгаа эргэж уулзсан даа. 13 нас хүртлээ аавгүй өссөн. Манай ээж биднийг арчилж хамгаалж, сургуульд сургаж, амьдрал ахуй бүх талын ажлыг хийж, гадаа гарч эр болж, гэрт орж эм болж явсаар биднийг өсгөсөн юм. Манай аав 48 онд шоронгоос гарч ирсэн. Би тэр үед бага сургууль төгсөөд, нэг жил сургуулиас өнжчихөөд сургуулиа хаядаг ч юм уу гээд байж байсан. Манай ах сургуулиас гараад малчин болсон байлаа. Аав маань шоронгоос гарч ирээд :

-Миний хүү сургуулиа хаяж яасан ч болохгүй. Ах нь малчин болно, харин миний хүү эрдэмтэй хүн болох хэрэгтэй! гээд аймгийн сургуульд явуулсан. Тэгээд аймгийн сургуульд суралцаад 1954 онд Дорноговийн 10 жилийг дан онц дүнтэй төгслөө. Бүх л улирал жилээр “онц” гарч байсан л даа. Тэр үед гадаадын сургуульд явах хүсэл их байсан. Тэгээд хойшоо ЗХУ–д явж сурахаар боллоо. Аав маань :

-Дотоодын сургууль ч багадахгүй дээ! гэж байсан. Аав бол өөрийнхөө эмч мэргэжлийг эзэмшүүлэх зорилготой байсан юм шиг байгаа юм. Эмч хүн болгох санаатай, дотоодын Анагаах ухааны дээд сургуульд л оруулах сонирхолтой байсан юм шиг байгаа юм.Би :

-Яахав ээ, Ааваа! Би гадаад орныг үзэж нүд тайлья, эрдэм ном ч сурья! гэж хэлсэн. Москва хотод очиж сураад 1960 онд төгсөж ирсэн.

2 Мэргэжлээ сонгосон нь

К.Ю.: Аль сургуульд сурсан бэ?

Ш.Г.: Темерьязовын нэрэмжит ХАА-н академи гэдэгт сурсан юм. Дэлхийн алдартай сургууль. Хөдөө аж ахуйн их олон алдартнууд төрж гарсан том сургууль юм.

К.Ю.: Тэр сургуулийг өөрөө сонгосон уу?

Ш.Г.: Энэ сургуулийг би өөрөө сонгоогүй. Би ерөөсөө агрономи мэргэжлийг өөрөө сонгоогүй. Би бол говийн хүн шүү дээ. Тэр ургамлын мэргэжил, агрономи болно гэдэг надад төсөөлөгдөөгүй зүйл байсан. Намайг анх Ломоносовын нэрэмжит Москвагийн их сургуулийн биологийн ангид хуваарилсан юм. Тэгээд нутгаас гараад Улаанбаатар хотод хүрээд ирсэн чинь ар, өврийн хаалга ороод миний анхны хуваарь алга болоод, нэг мэдсэн чинь:

-Чи Ломоносовын их сургуульд явахаа больсон. Темерязовын академид явна шүү! гэж хэлсэн. Темерязовын академи гэдэг нь юу ч байдаг юм билээ бүү мэд л байлаа шүү дээ. Хөдөө аж ахуйн чиглэлийн л сургууль юм байна гэж дуулсан төдийгүй байсан. Энэ бол 1954 оны хэрэг явдал юм. Тэгээд л тэр сургуульд явсан даа. Тэнд 5 жил сурлаа. Бас гайгүй сайн, онц сурч байгаад л агрономич, эрдэмтэн-агрономич гэдэг мэргэжлийг эзэмшээд ирсэн. Тэгээд л ажиллаж эхэлсэн дээ.

Анх ирээд Амгалангийн сангийн аж ахуйд орсон. Амгалангийн сангийн аж ахуй гэдэг чинь их том аж ахуй байсан. Гачуурт, Толгойт, Төрхурахын ангийн аж ахуй зэрэг газарууд энэ сангийн аж ахуйн харьяанд байсан. Энэ Сангийн аж ахуй хүнсний ногоо тарьдаг байсан. Жилийн дөрвөн улиралд Улаанбаатар хотыг ногоогоор хангадаг гол аж ахуй байсан. Хажуугаар нь сүүний фермтай, үнэг, булга, буга үржүүлдэг том аж ахуй байсан юм. Энэ нь 50 хэдэн онд байгуулагдсан аж ахуй. Суурь нь бол “Амгалангийн ногооны аж ахуй” гэдэг нэрээр их дээр үед буй болсон гэдэг юм. Дээр үед Хятадууд ногоо тарьж байсан газар л даа. Тэр үед Наймаа хот гэдэг байж. Хятадууд явсны дараа манай Монголчууд ажиллаж байсан юм. Их л дээр үеэс аж ахуй эрхэлж байсан газар. Түүний суурин дээр Амгалангийн сангийн аж ахуйг байгуулсан юм. Би түүний ерөнхий агрономичоор ажиллах болсон.

Сургууль төгсөөд ХАА-н Яаман дээр ирсэн. Би Москвад сургууль төгссөн учир өөрийн бодол бол Яаманд ажилд орчих санаатай, арай ч Сангийн аж ахуйд өгчихгүй байх гэж бодож байсан. Гэтэл яаманд үлдээсэнгүй, Амгалангийн САА-д хуваарилчихлаа. Тэгээд тийшээ явсан. Тэнд очоод сайхан аж ахуй дээр өөрөө ногоочидтойгоо хамт ногоогоо таридаг болсон. Бас ногоо тарьж байгаа хөдөөгүүр явна.

И.Л.: Тэр үед ногоочид дандаа монгол хүн байсан уу?

Ш.Г.: Тийм дээ. Монголчууд байсан. Өвөр Монголоос ирсэн хүн нилээд байсан. Тэд нар 40 хэдэн онд дайны дараагаар ар Монголд ирээд суурьшсан, манай иргэн болсон байсан. Монгол ажилчид гэсэн үг шүү дээ. Гэхдээ ногоонд их сайн шүү дээ. Тэд нар их сайн ажиллана. Тэнд нэг шилэн хүлэмж байсан. Амгаланд бас нэг шилэн дарлага байсан. Тэнд

Хятадын нилээд олон ногоочид, эрдэмтэд ажиллаж байсан юм. Олон төрлийн ногоо тарьдаг байлаа. Одоо тарихаа больсон байна билээ. Миний ажиллаж байх тэр үед 20 гаруй төрлийн ногоо тарьдаг байсан. Энэ хотыг ногоогоор хангаж байсан. Эрт ургацын ногоо, ялангуяа нарийн ногоогоор хангаж байсан. Батсүмбэр, Зүүнхараа, Жаргалант зэргээс төмс зэрэг бусад ногоо ирдэг байсан. Нарийн ногоогоор бол энэ сангийн аж ахуй хангаж байсан. Ингэж мэргэжлийнхээ дагуу газар тариалантай хувь заяагаа холбосон маань анх эндээс эхэлсэн.

Энэ бол надад их завшаантай хэрэг болсон. Яаманд нэг өрөөнд суусан түшмэл биш, нөгөө сургуульд үзсэн номыг мартаагүй байхдаа жинхэнэ газар дээр нь газар тариалангийн ажилтай гар хөлөөрөө зууралдаж явсан маань цаашдаа их хэрэг болсон. Тэгээд нэг жил хиртэй ажиллаж байтал “Сангийн аж ахуйнуудыг удирдах газар” дээр дууджээ. Сангийн аж ахуйнуудыг удирдах газар гэж Сайд нарын зөвлөлийн харьяа газар бөгөөд бүх сангийн аж ахуйнуудыг хариуцдаг байсан. Тэр үед буюу 50-аад оны сүүлчээр МАХН-аас “Атар газар эзэмшинэ!” гэж том зорилтыг дэвшүүлээд байсан. Ингээд дуудагдаад тэр Сангийн аж ахуйнуудыг удирдах газар очлоо. Боловсон хүчний хэлтсийн дарга О.Нанзад гэдэг бүдүүн хүн байсан. Тэр хүн :

-Таныг манай удирдах газрын дарга Н.Лоохууз гуай атар эзэмших намын бодлогыг хэрэгжүүлэх их том үйлсэд дэвшүүлж, удирдах газар ажиллуулах гэж байна. Та ирж ажиллаарай гэж байна. Тэр үед нөгөө алдарт Н.Лоохууз гуай маань удирдах газрын дарга байсан юм. Тэгэхээр нь :

-Би Амгалангийн сангийн аж ахуйд ирж ажиллаад нэг жил хүрээгүй байна. Үйлдвэрлэл дээр ажиллах нь надад их хэрэгтэй байна. Дахиад нэг жил ажиллах хүсэлтэй байна! гээд хэлчихлээ. Тэр хүн ч юм хэлсэнгүй. Түүнээс хойш 20 орчим хонож байтал удирдах газрын дарга дуудаж байна гэсэн дуудлага дахиад ирлээ. Янз бүрийн юм санаанд чиг орсонгүй. Тэгээд нөгөө боловсон хүчнийхээ хүн дээр яваад ирлээ. Их янз муутай байна.

-Чи дээшээ дарга дээр ор! гэж байна. Тэгээд Лоохууз дарга дээр орлоо. Удирдах газрын дарга дээр анх орж байгаа нь тэр дээ. Ерөөсөө сургууль төгсөж ирээд дарга гэдэг хүн дээр орж байгаа минь бас тэр байлаа. Тэгээд ороод :

-Сайн байна уу? гэсэн чинь дарга дуугарахгүй байна. Жаахан зогслоо. Тэгж байтал :

-Чи юу гэж яваа юм бэ? гэж байна.

-Би Амгалангийн сангийн аж ахуйн ерөнхий агрономич байна. Тэгээд таныг дуудлагаар ирлээ! гэлээ.Тэгтэл:

-Чи эх орны төлөө, ард түмний төлөө нам, төрөөс дэвшүүлсэн чухал үйл

хэрэгт оролцохоос дургүйцээд ирдэггүй, яасан сахилгагүй, яасан задарсан нөхөр вэ? гээд л бууж байна аа.

Би :

-Үгүй, даргаа! Би үйлдвэрлэл дээрээ жаахан ажиллах гэсэн юм. Надад их хэрэгтэй байна гэсэн чинь :

-Ямар юмны чинь үйлдвэрлэл гэж, чи үг дуугүй одоо энд ирж ажилла! Бид чамайг донгодлоо шүү! гэж байна. Тэгэхэд нас бага ч байж дээ, 24 тэй л байсан байх. “Донгодно гэдэг сайн юм биш байх!” гэж бодож байлаа. Тэгээд Сангийн аж ахуйн удирдах газар ажиллахаар ирлээ. Миний 2 дахь ажил эндээс эхэлсэн юм.

Улс орон даяар атар газрыг эзэмших хөдөлгөөн ид өрнөж байлаа. Би 1960 оны 5-р сард анх удирдах газар ирсэн. Хөдөөд олон мянган залуучуудыг илгээлтээр аваачаад, Зөвлөлтөөс олон зуун эрдэмтэд, мэргэжилтнүүд , техник ирсэн байлаа. Нөгөө эзгүй байсан атар тал чинь майхан, платкаар дүүрсэн, ажил ёстой л нэг өрнөж байлаа даа. Энэ бол их ажлын үе байсан. Бид өдөр шөнөгүй шинээр хагалаж байгаа атар талаар томилолтоор явж ажиллана. Тэгж манайх чинь 300 гаруй га атар газарыг эзэмшсэн юм. Энэ үе хүртэл Монгол улс багаахан хэмжээний газар тариа тарьдаг, тариа, будааны ажил улс орны эдийн засагт ямар ч нөлөөгүй байсан. Улсын хэмжээний хэрэгцээт бүх гурил, будаагаа гаднаас авч байсан.

Атар газрыг эзэмших гол зорилт бол эх орныхоо гурилын хэрэгцээг дотоодоосоо хангах, нөгөө талаас малын тэжээлийн бааз буй болгох явдал байсан. Тэр үед монголын мал байгалийн бэрхшээлийн өмнө ямарч хамгаалалтгүй, арчаагүй, тэжээл байхгүй учраас олон мянгаараа хорогдож байдаг байсан. Тийм учраас малын тэжээлийн баазтай болох нь зайлшгүй хийх шаардлагатай ажлуудын нэг байсан. Ийм их том зорилт дэвшүүлээд 2-3 жилийн дотор Атар газрыг эзэмших анхны том зорилтыг үндсэндээ биелүүлж, 320 мянган га газарыг анх шинээр эзэмшсэн юм. 1960 онд анхныхаа 13,6 сая пүү тариа, ургацыг авч байсан. Монгол улсын түүхэнд ийм их ургац авч байсан явдал байгаагүй юм. Энэ үеэс эхлэн газар тариалан Монгол улсын эдийн засагт хөдөө аж ахуйн бие даасан салбар болж хөгжсөн. Ингэж Монгол улсын газар тариалангийн шинэ үеийн түүх 1960 оноос эхэлсэн юм. Энэ ажилд анхнаас нь оролцсондоо би их баяртай явдаг. Өдий хүртэл янз бүрийн ажил гүйцэтгэж явахдаа энэ газар тариалангийн ажил буюу хөдөө аж ахуйн ажлаас хөндийрч байсангүй. Монгол улсын Засгийн газрыг тэргүүлж байхдаа ч энэ салбартаа санаа тавьж дотроо бодож явлаа.

3 Улсын САА-нууд байгуулагдав

И.Л.: Тэр үед улсын хэмжээгээр хэдэн сангийн аж ахуй ажиллаж байсан бэ?

Ш.Г.: Тэр үед атар газрыг эзэмшихээр шинээр байгуулсан Сангийн аж ахуйнууд нийтдээ 20-иод байсан. Тэгээд цаашдаа тэжээлийн аж ахуйтайгаа нийлээд 60 гаруй болсон шүү дээ.

И.Л.: Монгол улсын газар тариалангийн гол районууд нь аль вэ?

Ш.Г.: Гол районууд нь Сэлэнгэ, Төв, Булган, Дорнод, Хэнтий, Сүхбаатар аймгийн хойд тал, баруун тийшээ яваад Өвөрхангай, Архангай, Увс, Завхан аймгуудыг хамарч байсан. Нэгдлүүд нилээд тарьж байсан. Тэгээд Увсын Улаан-гом, Хөвсгөлийн Мөрөн, Дорнотын Чойбалсан, Хэнтийн Өндөрхаан, Улаанбаатар, Сэлэнгийн Сүхбаатар, Булганы Булган зэрэг газруудад 9 том гурилын үйлдвэр байгуулсан юм. Тэгээд энэ үйлдвэрүүдээ тойрсон түүхий эдийн бааз буй болгосон. Атар газар эзэмшсэнээр хүн амынхаа гурилын хэрэгцээг бүрэн дүүрэн хангасан. 1980-аад онд Монголын газар тариалан хөгжлийнхөө жинхэнэ оргил үедээ орсон байлаа. Би 1968 оноос 1975 он хүртэл Хөдөө аж ахуйн яаманд газар тариалан эрхэлсэн орлогч сайд байлаа. Энэ үед газар тариалан материаллаг баазын хувьд их бэхэжлээ. Үр тарианы агуулахууд, хөдөө аж ахуйн машин, механизмын засварын газрууд, САА-д ажиллах боловсон хүчнүүдээр бэхжиж ирсэн. Монголчууд биеэ дааж, өөрсдөө, гадны хүний оролцоогүй, тариа ногоогоо тарьдаг болсон.

Ингээд 1986 он гэхэд 930 мянган тонн тариа хурааж авдаг болсон. Одоо буураад 130-140 мянган тонныг л авч байгаа шүү дээ. 1990 он хүртэл үр тарианы хувьд улс орныхоо дотоодын хэрэгцээг бүрэн хангаад, гадаадад экспортонд гаргадаг болсон. Ургац их авсан жил үр тарианы ургац агуулах савандаа багтахая байхаар нь наадам хийдэг уужим стадиондоо хураадаг байлаа. Төмс, хүнсний ногоо ч мөн ижил л байсан. Өөрийнхөө хэрэгцээг бүрэн хангаад, төмсийг Оросын Сибирь, Иркутскт экспортонд гаргадаг байлаа. Түүнээс гадна малын тэжээлийн их том баазтай болсон. Зудтай, гантай жил малаа тэжээж авардаг байсан. Тэжээлийн 20 гаруй том үйлдвэр байгуулагдаж, багсармал тэжээл зэрэг олон янзын тэжээл хийж байсан. Миний бие газар тариалан, хөдөө аж ахуйг хөгжүүлэх энэ бүх түүхэн үйл явдалд гар бие оролцож явлаа.

4 Монголын гайхамшиг

И.Л.: Анх Монгол хүн тариа тарих нь хэцүү байсан байх. Яаж тэдэнд тариа тарихыг зааж сургаж байсан бэ?

Ш.Г.: Энэ бол их нарийн төвөгтэй асуудал. Нийгэм, эдийн засгийн олон асуудлыг зэрэг шийдвэрлэх хэрэгтэй байсан. Бас сэтгэл зүйн асуудал

байна. Өчигдөр морин дэл дээгүүр давхиж явсан хүмүүсийг тариаланч болгоно гэдэг тийм амар, санаагаар бүтэх ажил биш байсан. Тракторч, комбайнчдыг сангийн аж ахуйнуудын төв болон аймгийн төв дээр орос мэргэжилтнүүдийг дагалдуулаад 45 хоногийн хугацаагаар сургаж байсан. Сүүлдээ Архустай, Заамарт байнгын курсээр бэлтгэж эхэлсэн.

Тэр үед нэг гайхамшигтай юмыг Оросууд ярьдаг байсан. “

“Монголчууд бол юм сурах онцгой авьяастай хүмүүс!” гэж манайд тэр үед ажиллаж байсан Оросууд хэлдэг байсан. Ялангуяа техникийн талаар маш гайхамшигтай гэж хэлдэг байсан. Манайхан Оросуудыг дагаад ердөө 45 хоног дадлага хийгээд л тракторыг бариад л, комбайныг жолоодоод л явж чадаж байсан. Үнэхээр морьтой давхиж явсан залуучууд 2 сарын дараа л тэр орчин үеийн сайхан оньсон техникийг жолоодоод л атар газрыг хагалаад л алтан тариа найгуулаад л явна гэдэг бол гайхамшиг юм. Бид ч өөрсдөө бахархдаг байсан. Үнэндээ сургана гэдэг нилээд хэдэн жилийн хугацаа шаардах ажил л даа. Монголчууд их богино хугацааны дотор өөрсдөө техникээ эзэмшээд, өөрсдөө бие даагаад газраа хагалаад, тариа будаагаа ургуулдаг болсон явдал бол үнэхээр том амжилт юм.

И.Л.: Тариа тарих газрыг яаж сонгодог байв?

Ш.Г.: Тариаланд тохиромжтой газрыг сонгох Зөвлөлтийн их том экспедици ажилладаг байсан. Манай өөрийн экспедици бас ажиллаж байсан. Тариаланд тохиромжтой газар гэдгийг урьдчилаад сонгож байсан. Тэр экспедицүүдийн судалгаагаар манайд тариалалтанд тохиромжтой 1 сая 300 мянган га газар бий гэсэн дүгнэлт гарсан. Түүнээсээ байгаль цаг, уурын нөхцөл онцгой сайтай Сэлэнгэ, Төв аймгуудад атар газрыг эзэмшээд эхэлсэн. Тэгээд явсаар байгаад сая шахуу га-г эзэмшсэн. 90 он хүртэл ийм маягаар явж байсан.

И.Л.: Та баруун аймагт Сангийн аж ахуйн даргаар ажиллаж байсан биз дээ. Төвийн аймгууд, баруун аймгууд ямар ялгаатай байсан бэ?

Ш.Г.: Тэр яахав дээ. Би баруун аймагт нэг тэжээлийн аж ахуйн даргаар ажилласан юм. “Тэсийн тэжээлийн аж ахуй” гэж Завхан аймгийн хойд талд хил дээр шахуу байдаг аж ахуй юм. Тэнд очиж 2-3 жил ажилласан. МАХН-ын даалгавраар явсан. Тэнд 8 жил ургац алдсан байсан. Уг нь Зөвлөлтийн хүч хөрөнгөөр барьсан их том аж ахуй л даа. Тэнд би очсон. Тэнд очоод мэргэжил гэдэг юм хүнд ер нь их хэрэгтэй юм байна гэдгийг сайн ойлгож билээ. Тэр нутаг бол Монголын газар тариалангийн ажил эрхлэж байгаа төвийн районуудаас их ялгаатай, хөрс нь их ядуу, ургах хугацаа, тарих ургамалын сортыг зөв сонгох нь их чухал ач холбогдолтой болохыг ойлгосон. Үүнийхээ үндсэн дээр тэнд хэрэглэж байсан бүх технологийг нь бүрэн өөрчилсөн.

Тухайлбал, Төвийн районд нэг га-д 170-180-200 кг-аар үр хийдэг. Тэнд

бол 90-120 кг хүртэл багасгасан. Ядуу хөрстэй газар их үр хэрэглэвэл, ургац нь муу байх нь тодорхой байсан. Тийм учраас үрийн нормыг багасгаад, салхины элэгдэлтэй тэмцэх шинэ технологийг нэвтрүүлсэн. Тэгээд миний ажиллаж байсан 3 жилд, жил дараалан сайн ургац авсан. Эхний 2 жилд нь төр, засгийн дээд шагнал авч байсан. Тэгж л ажилласан даа. Тэнд үнэхээр миний аграномич гэдэг мэргэжил эзэмшсэний хэрэг гарсан даа. Хоёрдугаарт хүмүүсийг зөв зохион байгуулж чадсан. Аливаа ажилыг хийж байхад, арга эвийг олох нь их чухал байдаг.

И.Л.: Монголын газар нутгийн дотроос газар тариалан хөгжүүлэхэд хамгийн тохиромжтой нь аль хэсэг вэ?

Ш.Г.: Монголд газар тариаланд хамгийн тохиромжтой нутаг бол Сэлэнгэ аймгийн нутаг л даа. Улсын тариалангийн үйлдвэрлэлийн 40 гаруй хувийг Сэлэнгэ аймаг эзэлдэг. Үр тарианы ургамлын бараг 42-43%-ийг нь хангаж байсан. Одоо бол 50 гаруй хувийг хангаж байна. Одоо чинь хуучин тарианы үе алга болсон шүү дээ. Тэгэхэд чинь 900 мянган га газар тарьж байсан бол одоо 200 мянган га хүрэхтэй, үгүйтэй газар тарьж байна. Нийт хэрэгцээт үр, тарианыхаа 60 гаруй хувийг импортоор авч байна. Төмс, ногоо бол ихэнхийг гаднаас авч байна. Ийм байдалд хүрнэ гэдэг бол харамсалтай юм. Үүнд яахав бодитой шалтгаанууд бий. Гэхдээ нөхцөл байдлыг зөв үнэлж, Монголын хөдөө аж ахуйн энэ чухал салбарыг зах зээлийн харилцаанд оруулж чадаагүй. Төр, засгийн бодлого нь тухайн үедээ энэ салбарыг зах зээлийн харилцаанд оруулах чиглэлийг тодорхойлж чадаагүй юм. Мөн тариаланчдын өөрсдийнх нь хариуцлагагүй ажиллагаа зэрэг янз бүрийн юмнаас шалтгаалаад энэ салбар уналтын байдалд ороод байгаа юм.

Одоо газар тариалангийнхаа салбарыг сэргээнэ, босгоно гэдэг зорилтыг тавиад байна. Манай шинэ засгийн газрын мөрийн хөтөлбөр, намын сонгуулийн мөрийн хөтөлбөрт энэ талаар их тодорхой асуудал орсон. Сэргээхийн чиглэлээр энэ жилээс нилээд ажил хийсэн. Одоогоор сэргэх төлөв харагдах болсон. Үүнд би сэтгэл нилээд хангалуун байна.

5 Газар, тариалангийн үйлдвэрлэлийг сэргээх бодлого

К.Ю.: Газар тариаланг яаж сэргээх вэ?

Ш.Г.: Газар тариалангийн салбар уналтанд орсон шалтгаануудын дотор технологийн горимыг мөрдөхөө байсан байдал ордог. Мөн тариалж байгаа үрийн чанар их муудсан, сайн үрээр тарьж чадахаа байсан. Намар хурааж авсан бохир үрээрээ хавар эргүүлээд тариалалт хийдэг болсон. Бас газар тариаланд ашиглаж байгаа машин, техник нилээд хуучирсан. Энэ салбарт ажиллаж байгаа хүмүүсийг зах зээлийн менежмент, маркетингд сургах асуудал нилээд хурцаар тавигдаж байгаа. Энэ мэт 4-5 хүчин

зүйлийг уналтанд орсон шалтгаан гэж нэрлэж болно.

Хуучин ЗХУ-аас хөдөө аж ахуйн салбарын бүх юмыг, түүний дотор техникийг зээлээр авдаг байсан. Энэ зээл 1990 оноос бүрэн зогссон.

Сангийн аж ахуйнууд хуучирсан техникээ шинэчлэж чадахаа байсан. Мөн өмч хувьчлалаар нэг сангийн аж ахуй л гэхэд 10 хэд, 20 хэдэн аж ахуй болж жижгэрч, задраад хүчин чадал муутай болсон. Энэ мэтийн олон шалтгаануудаар унасаар байгаад, одоо уналт нь зогссон гэж бид үзэж байгаа юм. Цаашдаа ирэх жилээс сэргэлт эхлэх байх гэж бодож байна.

Энэ жил уринш хагалгааг маш сайн хийж байгаа. Тариалах талбайгаа хагалаад, юм тарихгүйгээр нэг жил өнжөөдөг. Үүнийг “уринш” гэж нэрлэдэг. Энэ жил уриншийг үнэхээр сайн хийсэн. Энэ бол ирэх жилийн ургацын 50%-ийг бэлэн болгоод байна гэсэн үг шүү дээ.

Газар тариаланг сэргээх нь улс орны эдийн засаг, хүн амын хүнсний хангамж, мал аж ахуйн тэжээл зэрэгт маш сайн нөлөө үзүүлэх нь ойлгомжтой. Одоо малын тэжээл тарьдаг газар бараг байхгүй болсон учир зуд болохоор мал ихээр хорогдож байна. Ийм зуд урьд жилүүдэд болж байсан. Гэтэл ийм хэмжээний мал хорогдож байгаагүй. Ийм арчаагүй байдалд орж байгаагүй. Ингэж гадагш, дотогшоо алгаа тосоод гуйж байгаагүй. Яагаад вэ гэхээр үүнийг давж өнгөрөх их тэжээлийг бэлтгээд авдаг байсан. Тэжээлийг бэлтгэж чадаж байсан. Тэр тэжээлийн хүчээр байгалийн зуд бэрхшээлийг давж бүрэн чадаж байсан.

Мөн тэр үеийн малчид их өөрөөр ажиллаж байсан. Өөрсдөө малаа таргалуулдаг, хашаа хороогоо бэлддэг байсан. Одоо мал хувийн өмч болсон ч гэсэн зарим айл улс руу тусламж эрэн харсаар байна. Энэ бол зохисгүй асуудал. Малын тэжээлийн баазыг дахин сэргээнэ гэдэг бол мал аж ахуйгаа аварна, мал аж ахуйгаа хөгжүүлнэ гэсэн үг.

И.Л.: Газар тариалан сэргээд ирвэл малын тэжээлийн үйлдвэрүүд сэргээд ирнэ гэж үзэж байгаа юу?

Ш.Г.: За яахав, ямарч байсан эхлээд малын тэжээлийг ургамлаар нь тарьж ургуулах хэрэгтэй. Тэгээд түүнийг нь бага хэмжээгээр багсармал тэжээл болгох зорилт тавигдах ёстой. Том үйлдвэрүүд одоо сэргэнэ гэхэд хэцүү л дээ. 10-аад жил бараг ажилгүй байлаа. Тэд одоо хаягдмал байдалтай байна. Хувьчлагдаад ч гэсэн олигтой үр дүнд хүрээгүй. Зарим үйлдвэрийг өөр чиглэлийн үйлдвэр болгож байгаа юм билээ. Ер нь яваандаа социализмын үеийн том, том үйлдвэрүүд биш юмаа гэхэд жижиг, жижиг үйлдвэрүүдийг малчидтай ойр, суманд нь, аймагт нь байгуулах зорилт тавигдах байх.

6 Мэргэжилтнүүдийн бэлтгэл

К.Ю.: Та атар газрыг эзэмшихэд гарч байсан бэрхшээлийн талаар ярьж

өгнө үү? Тодорхой жишээ байвал ярьж өгнө үү?

Ш.Г.: Атар газрыг эзэмшиж, газар тариаланг ихээр хөгжүүлэхэд нилээд бэрхшээл гарч байсан. Яагаад гэвэл энэ салбар бол Монголын эдийн засгийн цоо шинэ салбар байсан юм. Монгочуудын цоо шинээр хийж байсан ажил юм. Бид энэ салбарыг огт мэдэхгүй байсан. Монголд дээр үед гар тариаланг жаахан эрхэлж байсан. Гэхдээ тэр бол тийм их хэмжээтэй байгаагүй. Манай төр, засгийн удирдлагаас эхлээд, бүх юмыг сурах хэрэгтэй байсан.

Тэр үед чинь том удирдлага, дарга нарт газар тариалангийн хичээл заадаг байлаа шүү дээ. Би том дарга нарт газар тариалангийн хичээл зааж л байсан. Тэд нартай хөдөө явж практик хийдэг байлаа. Бүгдээрээ ногоо тарихыг үзээгүй байсан учраас ингэж явахдаа анх удаа үзэж байсан. Ю.Цэдэнбал дарга ногооны машинд суугаад, өөрөө ногоо тарихыг заалгаад явж л байлаа. Би дэргэд нь сууна.

Дарга :

-Үүнийг чинь тэгээд яаж тарьдаг юм бэ? гээд л асуудаг байсан. Ингэж бүх нийтээрээ анхаарч байж, бүх нийтийн анхаарлын төвд байлгаж байж, атар газрыг эзэмшсэн юм шүү дээ. Тэр үед чинь Монголд газар тариалангийн ажлыг зааж сургах үндэсний мэргэжилтэн байхгүй байлаа. Үйлдвэрлэл дээр шууд ажиллах агрономич-инженер байхгүй байлаа. 1959 онд хөдөө аж ахуйн дээд сургуулийг анх байгуулж, хөдөө аж ахуйн олон мэргэжилтэн бэлтгээд одоо 42 дахь жилдээ ажиллаж байна.

Тэр үед ийм боломж огт байсангүй, дандаа гадаадын мэргэжилтэн ажиллаж байлаа. Хөдөө аж ахуйн мэргэжилтнийг бэлтгэдэг сургуулийг байгуулах, үндэсний мэргэжилтнээ бэлтгэх асуудал их том бодлого болж байсан. Шинжлэх ухааны үндэстэй өөрийн технологийг боловсруулах, өөрийн үндэснийхээ сортыг гаргах нь асар их ач холбогдолтой ажил байлаа. Цаашдаа бүх юмыг гадаадын арга барилаар явуулж болохгүй гэдэг нь тодорхой байсан.

Тэгээд үр тарианы алдарт "Орхон" гэдэг сортыг гаргаж авлаа. Үүний дараа олон сортуудыг гаргаж авсан юм. Хүнсний ногооны сортуудыг бас гаргаж авсан. Энэ бүхэн бол эхнийх учраас дандаа бэрхшээлтэй тулгарч байсан. 60-аад оны эхний үед тариагаа тээвэрлэж чадахгүйгээс ялзруулж муутгах, ургасан ургацаа бүрэн хурааж авч чадахгүй явдал байнга гарч байсан. Эхний үед ургацаа хадгалах агуулах сав байшин байхгүй байсан. Төр, засгийн зүгээс энэ талаар том бодлого явуулж, 70-аад оны дунд үед дараа жил тариалах үр, шинэ ургацаа хадгалах склад, агуулахуудыг хүрэлцэхүйц хэмжээгээр буй болгосон. Энэ үед шинээр 120 мянган тонн үр хадгалах агуулах, 40-өөд мянган тонн үрийн улсын нөөцийн агуулах, хөдөө аж ахуйн машин, механизмын засварын 115 газруудыг сангийн аж

ахуйнуудад байгуулсан. Ингэж хөдөө аж ахуйн газар тариалангийн материаллаг бааз маань 10-20 жилийн дотор буй болсон. Үүнээс өмнө трактороо гадаа тавидаг, гадаа тависан тракторыг өвлийн хүйтэнд засах боломжгүй, хавар болгож, дулааруулж байж засвараа эхлэдэг байлаа. Тэгэхээр дараагийн тарих хугацаа оройтно. Дараа жил тариалах үрээ гадаа хадгална. Гадаа хадгалсан үр амархан муудна. 70-аад оны дундаас ийм бэрхшээл байхгүй болсон. Тэгээд шинэ технологи нэвтрүүлээд эхэлж байсан. 70-аад оны сүүлч, 80-аад он бол манай газар тариалангийн оргил үе байсан.

И.Л.:Нэг га-гаас авах ургацын хэмжээ ямар байв?

Ш.Г.:Нэг га-гаас авах ургацын хэмжээ 70-80-аад онуудад 10-12 центнерээс бууж байгаагүй. Нэг га-гаас 10-15 центнер гэдэг бол манай Монголдоо бол сайн үзүүлэлтэдээ л орно шүү дээ. Одоо бол 7-8 центнерийг л авч байгаа шүү дээ. Энэ бол үнэхээр чамлалттай үзүүлэлт дээ! Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн уналтад нөлөөлсөн нэг чухал хүчин зүйлийн дотор технологийг мөрдөж чадахгүй байгаа явдал орж байгаа гэж би дээр хэлсэн. Сүүлийн үед манайхан уриншаа хагалж чадахгүй, хугацаанд нь тарьж чадахгүй, үрээ жинхэнэ ёсоор нь тээвэрлээд сортынхоо үрийг авч чадахгүй болоод байгаа. Энэ бүхэн чинь явж, явж л газар тариалан унах шалтгаан болоод байгаа юм. Хуучин янзаараа сэргээхэд технологийн горимыг хатуу мөрдөх ёстой. Гэхдээ өнөөгийн зах зээлийн харилцаанд зохицуулж газар тариалан эрхлэх арга барилаа өөрчлөх хэрэгтэй.

Хуучин тогтолцооны үед бүх юмыг дээрээс хангаад өгчихдөг байсан. Одоо бол тэгэхгүй шүү дээ. Газар тариалан эрхлэж байгаа аж ахуйнууд бол хувийн өмчинд тулгуурласан аж ахуйнууд болохоор улс ерөнхий эдийн засгийн нөхцөл, орчныг нь л бүрдүүлж өгнө. Үүн дээр л туслана. Эсвэл татварын бодлогоор дэмжинэ. Жинхэнэ аж ахуйгаа авч явах үүрэг бол өнөө хувийн хэвшлийнхэн, тариаланчдын үүрэг байх ёстой. Үүгээрээ ялгаатай юм.

7 Газар хувьчлалын зорилго

И.Л.:Газрын харилцааны асуудал байна. Тариалангийн талбай улсын газар, түүн дээр тариа тарьж байгаа компаниуд бол хувийн хэвшлийнх байна. Энэ харилцааг яаж зохицуулж байна вэ?

Ш.Г.:Газрын харилцааны асуудал бол үнэхээр их том асуудал болж байна. Газрыг хувьчлах уу, хувьчлахгүй юу гээд олон маргаан байна. Одоо бол газар төрийн өмчиндөө байна. Газар тариалан эрхэлдэг компаниуд, мал аж ахуй эрхэлж байгаа малчдын мал нь хувийн өмч шүү дээ. Улсын өмчин дээр хувийн хэвшлийнхэн аж ахуйгаа явуулж байна гэсэн үг юм. Энэ эрхийн харилцааг зөв зохицуулах нь манай бас нэг зорилт болоод байна.

Газар нутаг арвинтай, хүн ам цөөнтэй, хот суурин, дэд бүтцийн хөгжил багатай манай орны хувьд газрын харилцааны асуудлыг анхнаас нь зөв шийдэхгүй бол аюултай нөхцөл байдал үүсч болох юм. Энэ асуудлыг шийдвэрлэхдээ Европын орнуудын туршлагад дулдуйдан манайх бас бүгдийг хувьд өгнө гэсэн байдлаар хандаж болохгүй.

Газар гэдэг бол ерөөсөө аль ч оронд их эгзэгтэй байдаг асуудлын нэг шүү дээ. Манай улсын Үндсэн хуулинд газрыг Монгол улсын иргэнд хувьчилж болно гээд заачихсан байгаа. Гэхдээ өнөөдөр хувьчлаагүй байна. Мөн манай Үндсэн хуулиар газрыг 60 жил хүртэлх хугацаагаар сонирхогч гадаад, дотоодын иргэд, байгууллага түрээслэж болно. Тэр түрээсийг цаашаагаа 40 жилийн хугацаагаар сунгаж болно. Ингээд газрыг 100 жил түрээсээр эзэмших боломж бол Монгол улсын иргэд, байгууллага, гадаадынхны өмнө нээлттэй байгаа.

Монголчууд газрыг хувийнхаа адуу, малыг эзэмшиж байгаа юм шиг эзэмшиж байгаагүй. Тийм уламжлал манайд байхгүй. Монголчуудын газартай харьцаж байсан туршлага гэвэл газрыг ухаж, төнхөж болохгүй. Ингэж ухаж төнхвөл лус, савдаг уурлана гэх мэтийн зүйл л яригдаж байсан байх. Газрыг хагалаад ч юм уу, хөрсөн доорхи баялагийг нь ашиглаж байсан туршлага тун ч бага шүү дээ. Ийм туршлага сүүлийн 40 жилийн л турш багаахан хэмжээгээр хуримтлагдаж эхлэх гэж байсан байх.

Монголд малыг хувьчлаад хүнд өгчихөд ямар ч бэршээлтэй асуудал байхгүй. Тэртээ тэргүй хэдэн зуун жилийн турш мал бол хувийн өмч байсаар ирсэн уламжлал байна. Монгол хүн малаа маллаад л, арьс, ширийг нь боловсруулаад л, идэж уугаад л, зарж борлуулаад л болоод байсан. Газартай харьцаж байсан харицаанд тийм туршлага байхгүй. Газар дээр гишгэдэг, гэрээ барьдаг, өвс, ногоогий нь малаараа идүүлдэг гэдгээс хэтэрч газрыг мэдэхгүй шүү дээ. Тэнд байгаа тэр сайхан хөрсийг тариа, будаа болгодог тийм уламжлал байхгүй. Энэ бол манай газрын харилцаан дахь нэг онцлог. Тийм учраас газрыг хувьчлах нь яарах асуудал биш гэж үзэж байгаа хүн олон байна.

Манай зарим улс төрийн хүчнийхэн газар хувьчлалын асуудлыг түргэвчлэх хэрэгтэй гэж айхтар хүчтэй шаарддаг.

Тэд нар: “Ерөөсөө дэлхийн зах зээлийн орнуудад газрыг хувьчилсан байдаг. Бид газрыг яаралтай хувьчлахгүй байгаа нь улс орны эдийн засгийн цаашдын хөгжилд саад болж байна. Газрыг эдийн засгийн эргэлтэнд оруулах цаг нь болсон” гэсэн юм ярьдаг. Энэ үзэл, баримтлалыг цэвэр онолын талаас нь авч үзвэл буруутгах арга байхгүй. Өнөөдрийн Монгол орны нөхцөл байдлаас харахад газрыг хувьчилж л таарна. Харин цаг нь болсон уу, үгүй юу гэдэг дээр бол маргаан бий.

Улсын Их Хурлын намрын чуулган дээр газрын шинэ хуулийг авч

хэлэлцэнэ. Тэр хуулинд бид газрыг хувьчилна гэсэн заалт оруулаагүй байгаа. Харин газрыг эзэмшүүлнэ гэсэн заалт орж байгаа. Шинэ хуулиар газрыг хүнд чөлөөтэй эзэмшүүлэх эрх олгогдож байгаа. Газар эзэмшихээр авсан хүн газраа 2 жил эзэмшихгүй бол буцааж хурааж авна гэсэн заалт орж байгаа. Ийм шахалттайгаар 10 жил, 20 жил, 50 жилийн хугацаагаар газрыг эзэмшиж болно.

Энэ хуулийн шинэлэг санаа нь газраас шимийг нь хүртэхэд чиглэсэн үйл ажиллагаа явуулах, газар эзэмшиж сурах механизмыг бий болгоход оршиж байгаа юм. Жишээ нь : газрыг барьцаалаад банкны зээл авч болно гэдэг заалтыг оруулж байгаа. Юуны өмнө газрыг эзэмшиж сурахад чиглэсэн ийм эдийн засгийн механизмуудыг буй болгох хэрэгтэй байгаа юм. Энэ нь газрыг яваандаа хувьчлахад бэлтгэл болсон шилжилтийн үе болно гэж бид үзэж байгаа. Энэ мэтийн монголчуудыг газрыг түүний эдийн засгийнх нь ойлголтоор ойлгодог болгоход чиглэсэн заалтуудыг оруулж өгч байгаа.

Бэлчээрийг ер нь алсдаа ч хувьчилж болохгүй. Энэ бол монгол улсын газрын харилцааны өвөрмөгц онцлог тал юм. Монгол орон бол бэлчээрийн мал аж ахуй эрхэлдэг орон шүү дээ. Манай малчид байгал, цаг уурын эрхшээлийн дор малаа маллаж амьдардаг. Нэг өвөл зуд болно. Миний авсан бэлчээр дээр зуд болчихлоо гэж бодъё л доо. Би яах вэ? Ингээд танай хувьчлаад авсан бэлчээрийг би өөрийн малдаа ашиглаж отор хийх шаардлага аяндаа гараад ирж байгаа юм. Энэ бол манай бэлчээрийн мал аж ахуйн олон зуун жилийн туршлагаар хөдлөшгүй батлагдсан зүйл. Гэтэл бүх малаа өгөөд ч төлж чадахгүй тийм их төлбөр нэхэгдлвэл яах вэ? Тийм учраас одоохондоо бэлчээрийг хувьчлаж огт болохгүй. Харин бэлчээрийг зөв ашиглахад чиглэсэн ажлуудыг зохиох, бэлчээр ашигласны төлөө жаахан төлбөрийг улсад төлөх зэрэг юмнууд бол байх ёстой л доо. Ийм л юмнуудыг газрын харилцаан дээр бодож, шинэ хуулиндаа тусгаж өгөх талаар ажиллаж байна. Хуулийн төсөл энэ хавар боловсрогдоод, их хуралд өргөн баригдаад, их хурлын ажлын хэсэг гарч ажиллаад, нилээд цэгцэрсэн явж байгаа. Одоо намрын чуулганаар орж хэлэлцэгдээд, энэ чуулганаараа батлагдах байх.

8 Ш.Гунгаадорж гуайнхан

К.Ю.: Таны хувийн амьдралын талаар асуумаар байна. Танайх хэдэн хүүхэдтэй вэ? Та Эхнэртэйгээ яаж танилцсан бэ?

Ш.Г.: Манайх 5 хүүхэдтэй, манай эхнэр багш хүн. Бид нар жирийн л байдлаар танилцсан. Найр хурим хийж сүйд болоогүй. Миний үеийнхэн чинь эд хөрөнгөгүй, чемодантай хувцаснаас өөр юмгүй л гэрлэдэг байлаа шүү дээ. Бид ч бас тийм л байдлаар гэрлэсэн дээ. Манай эхнэр Архангай

аймгийн хүн. Бид Улаанбаатарт танилцсан. Багшийн дээд сургуулийг Монгол хэл, уран зохиолын багш гэсэн мэргэжлээр төгссөн. Багшийн коллежид багшилж байсан. Одоо хувийн ажил хийж байгаа. Манайх 4 охин, нэг хүүтэй. Цөм сургууль, соёл төгсөөд, биеэ даагаад ажиллаж, амьдарч яваа. Хамгийн бага охин Германд сурдаг. Түүний дээдэх буюу доороосоо гуравдахь нь одоо Америкт докторантурт сурч байгаа. Эдийн засагч мэргэжлээр сурч байгаа.

9 Улсын САА-нуудын ажил

И.Л.: Энэ газар тариалан эрхэлж байсан сангийн аж ахуйнууд болон нэгдлүүд тарьсан ногоо, тариагаа эхлээд ямаршуу маягаар ашиглаж байсан бэ?

Ш.Г.: Эхний үед газар тариаланг сангийн аж ахуйд эрхэлж байсан. Нэгдлүүд бол мал аж ахуйгаа эрхлэх чиглэлтэй байсан. Сүүлдээ малын тэжээлд зориулж нэгдлүүд тариа их тарьдаг болсон. 70-аад оноос эхлээд нэгдлийн тариа нилээд сайжирч эхэлсэн. Улсын хэмжээний нийт тариалангийн талбайн 1/3 нь нэгдлийн тариалангийн талбай болсон. Нэгдлүүд таваарын тариа ногоогоо улсад тушаагаад үлдсэнийг нь өөрсдийнхөө хэрэгцээнд авдаг байсан. Нэгдлүүд мал аж ахуйдаа зориулж малын тэжээлээ өөрсдөө бэлтгэдэг болсон. Өвөл зуд болсон үед хэрэглэх зорилгоор сумын фонд, нэгдлийн фонд гээд бэлтгэдэг байсан. Ер нь тариа, тарих нь нэгдлүүдэд их л ашигтай байсан.

И.Л.: Газар тариаланд ашиглаж байсан техник, трактор, комбайныг зээлээр авдаг байсан уу?

Ш.Г.: Ихэнхийг нь худалдаж авдаг байсан. Зөвлөлтийн хүч хөрөнгөөр байгуулж байсан аж ахуйнуудад техникийг Зөвлөлт өөрөө үнэгүй өгдөг байсан. Түүнээс гадна жил жилийн хэрэгцээний техникийг худалдаагаар авч байсан.

И.Л.: Техник авах санхүүгийн эх үүсвэрийг хаанаас гаргаж байсан бэ? Малаа амьдаар нь гаргаад, түүний оронд техник авч байсан уу?

Ш.Г.: Хөдөө аж ахуйн машин, механизм, техник авах санхүүгийн эх үүсвэр янз янз л байсан даа. 70-аад оны үеээс Монгол улс малаа хөлөөр нь гаргахаа больсон шүү дээ. 40-50-60-аад онд бол малыг хөлөөр нь их гаргаж байсан. Ийм учраас Оросын тал манай хилийн орчим олон тооны мах комбинатуудыг барьсан байсан. Тэгээд малыг хөлөөр гаргах нь улс орны эдийн засагт ашиггүй, алдагдал ихтэй байна гэж үзээд дотооддоо мах комбинатуудыг байгуулж эхэлсэн шүү дээ. Дорнодын мах комбинат, Дархны мах комбинат, Улаанбаатарын мах комбинат гээд том том мах комбинатуудыг байгуулсан. Малаа туувраар шинээр байгуулагдсан мах комбинатуудтай газар хүргэж, нядалгаанд оруулаад, махыг нь экспортонд

гаргадаг болсон. Махнаас гадна малын гаралтай түүхий эд, арьс, шир, ноос, ноолуур, үхэр, адууны хөөвөр зэргийг экспортлодог болсон. Эндээс олсон ашиг маань хөдөө аж, ахуйн машин-механизм, техник авдаг санхүүгийн гол эх үүсвэр болдог байсан. Байгалийн баялаг, ашигт малтмал, зэрэг зүйлүүд ч байсан.

10 Хүнсний ногоо тариалалт

И.Л.: Сангийн аж ахуйнуудад тариалж байсан анхны хүнсний ногоонд хэрэглэгч их байсан уу? Зарим нэгдэл тарьсан ногоогоо нэгдэлч-малчдын хөдөлмөр өдөрт бодож өгдөг боловч малчид иддэггүй байсан гэсэн яриа байдаг.

Ш.Г.: Хүнсний ногоог ихээр тарьж эхэлсэн үе бол 60-аад он л доо. Тэр үед хүнсний ногоонд хэрэглэгч их бага байсан. Монголчууд голдуу л мах иддэг байлаа. Харин төмсийг бага зэрэг иднэ. Иддэг ногоо нь л төмс байсан даа. Энэ чинь хот суурин газарт шүү дээ. 60-аад оны сүүлч, 70-аад оны эхнээс хүнсний ногоог аяндаа их хэрэглэдэг болоод ирсэн. Нэгдлүүд анхныхаа хөдөлмөр өдөрт төмс, ногоо өгдөг байсан. Түүнийг нь аваачаад жалганд хаячихдаг байсан. Тэр бол бас л нэг түүх болон хоцоржээ. Улсын Сангийн аж ахуйнууд бүр эхнээсээ өөрийн ажилтнуудын цалинг шууд бэлэн мөнгөөр нь бодож олгодог байсан.

К.Ю.: Бид Амгалангийн сангийн аж ахуй очиж үзье гэж бодож байна. Тэнд очоод таны ажиллаж байсан үеэс юуг үзэж болох вэ?

Ш.Г.: Тэнд очвол гурван давхар улаан байшин байгаа. Түүний хойд талд нь цэцгийн таримал байгаа байх. Одоо тэр үед ажиллаж байсан хүмүүс бүгд байхгүй болоо биз дээ. Тэр улаан байшингийн хажууд контор байсан намхан цагаан байшин, бас нэг навтгар улаан байшин зэрэг байгаа байх. Тэрүүхэн тэр хойд талд нь хуучин ашиглаж байсан зарим нэг хүлэмжийн үлдэгдэл байж магадгүй. Одоо ч өөр юмнууд л оронд нь эзлээ биз дээ. Тэр орчим чинь сангийн аж ахуйн жинхэнэ эзэмшилд нь байсан газар юм. Түүний эргэн тойронд, засмал замын өмнө, хойно дандаа ногоо тарьж байсан. Тэр талбайнууд бол энэ сангийн аж ахуйн өв гэж хэлж болох ногооны талбайнууд юм.

К.Ю.: Тэнд ямар ногоо тарьж байсан бэ? Төмс үү?

Ш.Г.: Үгүй. Лууван, манжин, сонгино, сармис, байцаа зэрэг нарийн ногоо тарьж байсан. Одоо юу тарьж байгааг мэдэхгүй. Тэр баруун талд нэг том теплиц байдаг юм. Та нар очиж үзээрэй. Тэнд жилийн 4 улиралд ногоо тарьдаг байсан юм. Улаанбаатар хот чинь тэр сангийн аж ахуйд тарьсан ногоогоор л амьдарч байсан юм шүү дээ. Одоогийн гутлын үйлдвэр байгаа газарт энэ сангийн аж ахуйн ногооны талбай байсан юм. Тэнд байсан хуучин байшин савыг нураагаад сүүлд гутлын үйлдвэр барьсан.

Түүнээс бүр баруун тийш “Агро-Амгалан”, “Дэвшил” гэдэг сангийн аж ахуйнууд байгаа. Тэд нар 6 га газар эзэмшдэг юм. Тэднийг 1972 оноос хойш барьсан. Намайг Хөдөө Аж Ахуйн Яамны орлогч сайд байхад барьсан юм. Улаанбаатар хотыг жилийн 4 улиралд нарийн ногоо, помидор, огурцигээр хангах зорилготой байгуулсан юм. Одоо нилээд сайн ажиллаж байгаа. Амгалангийн сангийн аж ахуйг залгамжилсан газар болоод байгаа даа.

11 Жимс, жимсгэний ургамлын тариалалт

И.Л.: Хүнсний ногооноос гадна жимс, жимсгэнэ аль зэрэг тариалдаг байв даа?

Ш.Г.:60-аад онд жимс, жимсгэнэ тариалах айхтар том хөдөлгөөн өрнөж байсан. Их ч тарьж байсан даа. Цагаан толгойн сангийн аж ахуй, Орхоны Шаамарын сангийн аж ахуй гээд жимс, жимсгэнэ тариалалтаараа алдаршсан сангийн аж ахуйнууд гарч ирсэн. Жимс тариалалтаараа нэрд гарсан төрийн шагналт Ц.Шагдар гээд олон нэртэй хүмүүс ч төрж гарсан. Шарын голд Болгарын улсын техник эдийн засгийн тусламжаар жимс, жимсгэнэ тариалах тусгай аж ахуй байгуулсан. Тэнд чацаргана, үхрийн нүд, алим их тарьж байсан.

Монголчуудад нэг айхтар муу зан бий. Манайхан чинь хийж байсан юмаа цаг, үе өөрчлөгдөхөд шинэ нөхцөл байдалд тохируулаад цааш нь хөгжүүлээд аваад явдаггүй. Цаг, үе өөрчлөгдөхөд нөгөө хийж чадаж байсан юмаа хаячихдаг юм. Нэг мэдэхэд нөгөөх нь ор сураггүй алга болчихсон байдаг.

Тэр жимс, жимсгэний аж, ахуйнуудыг одоо болтол аваад явсан бол Монголын нилээд хэсэг газарт цэцэрлэг нь буй болчихсон жимс, жимсгэнэ зохих хэмжээгээр ургаад байж байх байсан л даа. Эдгээр аж ахуйнуудын туршлагаас харахад жимс, жимсгэний төрлийн ургамалууд манай нөхцөлд сайн ургаж байсан юм. Говь-Алтайн Бигэр суманд усан үзэм тарьж байсан. Ахуй Дармангийн гол, Баянхонгорын Ихийн голд нарийн ногоо тарьж байлаа. Халх голд их том эрдэм шинжилгээний станц байсан. Тэднийх Хүчит гэдэг их сайн агрономитай байсан. Тэнд нилээд төрлийн жимсийг их тарьж байсан.

Халх голд бол ургадаггүй жимс, ногоо гэж байдаггүй. Халх голын район бол жимс, жимсгэний тал дээр бол манай хамгийн том район шүү дээ. Ер нь энд ирээдүй их бий. Нийтдээ 273 мянган га газар байгаа юм. Тэнд нэг том сангийн аж ахуй байгуулаад Монголын ойт хээр зэрэгт ургаж чадахгүй янз бүрийн ургамлуудыг тарьдаг байсан. Тухайлбал, шар буурцаг байна. Шар буурцгийг тэнд тарьж байсан. Одоо бол бас л байхгүй болсон доо. Тэр район бол жимс, жимсгэнэ, хүнсний ногоо тариалахын

хувьд үнэхээр сайн район. Тэнд 30 гаруй мянган га газар инженерийн усалгааны системтэй байсан юм шүү дээ. Өнөөдөр 3 мянга ч үгүй болоод байна.

12 Улсын САА-нууд тарав

Үнэн байдал ийм байхад харамсахгүй байхын арга байхгүй юм даа. Ийм юм хийж чадаж байсан, ийм юмнууд байсан гэдгийн хувьд бол ярих юм алга. Одоо байхгүй болчихоод байгаа нь л даан ч харамсалтай байгаа юм. Бид байсан юмаа байхгүй болгочихоод, одоо эргээд дахин бий болгох тухай ярьж байна шүү дээ. Байсан юмаа тордоод, улам цааш нь хөгжүүлээд, өнөөдөр өшөө шинэ юм буй болгох тухай ярьж байгаа бол их сайхан байна. Энэ бүхэн бол хөдөө аж ахуйд явуулсан хувьчлалаас болсон юм. Би хувьдаа хувьчлалыг зөв явагдсан гэж үздэггүй. Хөдөө аж ахуйд хувьчлалыг явуулах хэрэгтэй байсан. Гэхдээ яаж хувьчлах вэ? гэдэг аргаа буруу сонгосон. Сангийн аж ахуйнуудыг ердөө нэг өдөр :

-За та нар ингээд тар! гээд л тал, тал тийш нь тараасан. Нэг тракторын жолооч гэхэд л жаахан газартай, нэг 69- машинтай болоод л компанийн эзэн гээд л гарч өгсөн дөө. Тэр хүмүүс зах зээлийн нөхцөлд яаж ажиллах ёстойгоо ерөөсөө мэдэхгүй байсан. Зах зээл гэдгийн талаар юу ч мэдэхгүй байж компани байгуулаад хуучин ажиллаж байсан сангийн аж ахуйнхаа өмч хөрөнгийг хуваагаад авцгаасан. Ингэж ямарч бэлтгэлгүйгээр хувьчилал явагдсан юм. Өмч хөрөнгө хувьд очвол л бусад бүх юм аяндаа бүтнэ гэсэн гэнэн ойлголтой байсан. Ингээд зах зээлд орчихлоо гэсэн ойлголт байсан.

Миний ойлголтоор хувьчлалыг төр зохицуулж, төрийн зохицуулалттайгаар тэр өөрчлөлтүүдийг хийх ёстой байсан байхаа. Мал аж ахуй дээрч мөн ялгаа байхгүй. Малыг хувьд өгсөн. Тэгээд л бусдыг нь хаясан. Зах зээлийн орчныг нь яаж бүрдүүлэх вэ, өнөө их хашаа саравчаа яах вэ? нөгөө буй болгосон тэжээлийнхээ баазуудыг яах вэ? гэдэг талаар огт бодоогүй шүү дээ. Тэгээд л мал хувьд очсоны дараа нөгөө хашаа саравч, бусад бүх юмыг нураагаад сумын төв, бусад газрууд руу зөөчихсөн. Энэ бол хувьчлал өөрөө тийм алдаатай аргаар явагдсанаас болсон.

Би Сэлэнгэ аймгийн намын хорооны дарга байж байгаад 1986 онд Хөдөө аж ахуйн яамны сайд болсон. Тэгээд сайд нарын Зөвлөлийн хөдөө аж ахуйн асуудал эрхэлсэн орлогч дарга болсон. Энэ 3 жилд манайд гэрээ, түрээсийн арга гэдэг арга маш их хүчтэй нэвтэрч байсан. Тэр арга хүн болгоны анхаарлыг их татаж байсан. Мал аж ахуйн салбарт малчидтай гэрээ хийгээд л малыг нь түрээсээр өгч байсан. Нэгдэл, нийгмийн малыг түрээсээр авсан малчид гэрээнээс илүү гарсан малаа өөрөө авдаг болсон

байсан. Энэ аргыг хэрэглэж байхад хувийн мал маш хурдтай өсч эхэлсэн. Газар тариалангийн салбарч адилхан. Тариаланчид гэрээ хийгээд газраа бас түрээсээр авдаг болсон. Тэгээд будаагаа өөрсдөө тушаагаад л явдаг болсон байсан.

Тэр үед хүмүүсийн материаллаг сонирхол маш их өсч байсан. Монголд энэ арга их тохирох арга байсан гэж би боддог. Энэ аргаар өшөө жаахан явах хэрэгтэй байсан юм. Тэгсэн бол мал хувьд очдогоороо очно, газар ч мөн ялгаагүй хувьд очих боломж нээгдэх байсан юм. Гэхдээ нөгөө буй болгосон мал аж ахуй, газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн баазаа нурааж, алга болгох явдал гарахгүй. Тэр нь одоо болтол малчид тариаланчиддаа үйлчлээд байж байх байсан юм.

Гэрээ, түрээсийн арга бол ерөөсөө Монгол улсын хөдөө аж ахуйг зах зээлийн харилцаанд шилжүүлэх хамгийн шилдэг сайн аргын Монгол хувилбар байж л дээ. Би хөдөө аж ахуйсалбарт 40 жил зүтгэж байна. Би ер нь тэгж л боддог. Одоо ч тэгж л бодож байгаа. Энэ аргын сайн талыг нь харгалзаж үзэлгүй, нэгдэл нийгмийнхээ малыг шууд хувьчлаад л, сангийн аж ахуйнуудаа тараагаад эхэлсэн чинь учраа мэдэхээ больсон олон хүн чинь эвдэж сүйтгэх л ажил хийсэн. Тэр цагаас хойш одоог хүртэл хөдөө аж ахуйг хөгжүүлэх асуудлыг бүхэлд нь авч үзэж чадсангүй шүү дээ. Мал аж ахуйн салбарыг ганцааранг нь хувьчилснаар хөдөө аж ахуйн салбар бүхэлдээ зах зээлийн харилцаанд орж чадахгүй нь тодорхой болж ирлээ. Энэ хооронд нийгмийн асуудал маш хурцаар босож ирлээ. Эмнэлэг, сургууль, соёлын асуудлуудыг яах вэ? Яагаад өнөөдөр баруун аймгуудаас энэ их нүүдэл эхлээд байна вэ? Энэ чинь тэнд нь хүний амьдрах нөхцлийг нь бүрдүүлж өгөөгүйтэй холбоотой.

Малаа хувьчилсны дараа л хүний амьдрах нөхцлийг нь бүрдүүлэх төрийн бодлого явж байх ёстой юм. Гэтэл энэ бодлого огт орхигдсон. Одоо л энэ талаар ярьж эхлэж байна. Хөдөөгийн хөгжил, хөдөөгийн бодлого гээд л ярьдаг боллоо. Их хурлын байнгын хороо ч энэ талаар ярьж байна. Энэ болсон явдлууд бол алдаа мөнөөсөө мөн.

К.Ю.: Газар тариалан эрхэлж байсан хүмүүсийн тоо их цөөрсөн биз дээ.

Ш.Г.: Цөөрөлгүй яах вэ. Жишээ нь: Манайх 900-аад мянган эргэлтийн талбайтай байсан гэтэл өнөөдөр 400 хүрэхгүй мянган га-талбайтай байна. Тэнд ажиллаж байсан хүний тоо 2 дахин л цөөрсөн гэсэн үг шүү дээ.

13 Сүүлийн үед нийгэмд гарч байгаа өөрчлөлтүүд

К.Ю.: Холын аймгуудаас хот суурин, зах зээл бараадаж нүүж ирж байгаа айл өрхийн тоог гаргасан байдаг болов уу?

Ш.Г.: Ийм тоо одоогоор гараагүй байна. Тэр тоог гаргаж болно. Гэхдээ одоо яг хэд ирээд байгааг бид мэдэхгүй байна. Ер нь бол асар их

хэмжээтэй шилжиж ирж байгаа. Ганцхан Улаанбаатар хотод л гэхэд хонин толгойд шилжүүлснээр 700 мянган толгой мал байна гэсэн тоо гарсан. Энэ бол хонин толгойд шилжүүлсэн мал шүү дээ. Ер нь 140-150 мянган толгой мал л байх ёстой юм. Гэтэл өнөөдөр 5-6 дахин их мал төвлөрсөн байна. Үүнээс харахад Улаанбаатарт төвлөрөл хэт их байна. Энэ байдал цааш үргэлжилбэл Монгол улс маань “Улаанбаатар улс” л болж хувирах байх даа.

Бас нэг том асуудал босоод байгаа нь газар нутгаа жигд эзэмшиж чадахгүй байгаа явдал юм. Нэг газар хэтэрхий бөөгнөрч нутагласнаас байгаа бэлчээрээ талхилаад дуусч байна. Байгаль цаг уурын өөрчлөлтөөс болоод гол горхи их ширгэж байна. Ийм байдал цааш газар аван удаан үргэлжилбэл энэ улсын чинь ирээдүй маш бүрхэг болж ирнэ.

И.Л.: Саяхны 2 жилийн өмнөөс “Ногоон хувьсгал” гээд л их яригддаг байсан. Хаанахын төсөл байсан юм бэ? Тэр төсөл аль зэрэг амжилттай болсон бэ?

Ш.Г.: Тэр төсөл их амжилттай болсон гэж хэлж болно. Энэ төслийн хүрээнд амьдрал дорой, ядуу иргэдийн амьжиргааг өөд нь татах зорилгоор, тэднийг ногоо тарихад сургаж байсан юм. Томоохон хотууд, аймаг, сумын төвд амьдарч байгаа иргэдийг ногоо тарьж сургах, амьдралдаа ногоо хэрэглэж сургах, зорилготой явсан төсөл юм. Яахав үр дүнгээ өгсөн. Одоо ч үргэлжилж байгаа. Үүнийг цэвэр манай Хөдөө аж ахуйн яам хариуцаад хийж байгаа. Амьжиргааны төвшин доройтсон улсуудад туслах бас өөр төсөл бий. “Ядуурлыг бууруулах төсөл” гэж нэрлэдэг. Энэ бол “Ногоон хувьсгал”-аас огт өөр төсөл юм шүү.

“Ногоон хувьсгал” бол улсын төсвөөс зардал гаргаж, ногоо таридаг агропаркуудыг байгуулаад, тэндээ ногоо тарихыг л их өргөжүүлэх зорилготой юм. Зорилгодоо бүрэн хүрч чадахгүй байх, гэхдээ ядуу дорой амьдралтай иргэдийн амьдралд нэмэр хандив болж л байна.

Танд өөр асуух юм байна уу?

14 Хөдөө аж, ахуйн салбарт Япон улсаас үзүүлж байгаа тусламж

К.Ю.: Монголын хөдөө аж ахуйг хөгжүүлэх талаар Японтой хамтарч ямар ажил хийж байна вэ?

Ш.Г.: Хөдөө аж ахуйн салбарт Японтой маш амжилттай хамтран ажиллаж байна. Сүүлийн жилүүдэд “Өвсний үндэс” гэдэг төсөл, Ка-2 гэдэг төслүүдийг амжилттай хэрэгжүүлж байгаа. Эдгээр төслүүдийн хүрээнд Японоос техник их авч байна.

Сүүлийн жилүүдэд манай хөдөө аж ахуйн машин, техникийн шинэчлэлийг Японы “Ка-2” гэдэг төслийн шугамаар л хийж байна. Энэ төслийн хүрээнд хөдөө аж ахуйн техникийн нилээн хэсгийг шинэчилсэн.

Сүүлийн 3 жил дараалан трактор, комбайн авч байна. Энэ төслийн хүрээнд ирж байгаа трактор чиргүүлгүй ирж байгаа. Манайд байгаа оросын хуучин чиргүүлүүд түүнд таардаггүй. Бид энэ тухай Японы талд их ярьж байгаа. Гэвч болдоггүй юм байлгүй, чиргүүлгүй ирсээр байгаа. Ингээд технологийн зөрчил гараад байдаг. Уг нь Япон трактор чиргүүлтэйгээ ирж байвал их сайн байгаа юм. Бид түүнд Орос чиргүүлийг тааруулж монголчилж байна. Гэхдээ л тийм сайн биш. Уг нь трактор нь хүчин чадал сайтай, сайн трактор юм билээ. Жишээ нь “Ю-К” гэдэг Японы сайхан трактор ирж байна.

Энэ жил уринш боловсруулах, үрийн асуудал дээр Япон их тусаллаа. Нэг млрд гаруй төгрөгийн тусламж үзүүлсэн. Тэрний хүчинд компаниудад зээл өгч чадлаа. Энэ мэтчилэнгээр биетэй, бодитой тусалцаа их байгаа.

Хөдөө аж ахуйн мэргэжилтнийг бэлтгэхэд туслах асуудал их хүчтэй тавигдаж байгаа. Манайд хуучин тогтолцооны үед бэлтгэгдсэн мэргэжилтнүүдийг зах зээлийн шинэ нөхцлөөр давтан сургах, одоо шинээр дотооддоо сурч байгаа хүмүүсийг нилээд чанартай сургах шаардлага байгаа. Энэ сэдвээр одоо нэг төсөл яригдаж байна. Би Япон улсын элчин сайдтай 2 хоногийн өмнө уулзсан. Тэр уулзалтан дээр Хөдөө аж ахуйн их сургуулийг бэхжүүлэх, тоног төхөөрөмж, лабораторийг нь шинэчлэх нэг төсөл яригдсан. Би элчин сайдад :

-Энэ төслийг Японы засгийн газар дэмжих хэрэгтэй байна. Хөдөө аж ахуйд цаашдаа тэнд ажиллаж байгаа мэргэжилтнүүд, хүнээрээ дамжиж хөгжил буй болно. Монголын Хөдөө аж ахуйн кадр, боловсон хүчнийг бэлтгэдэг энэ сургуулийг нь жаахан тохижуулж, бэхжүүлж өгөх хэрэгтэй байна. Монгол улсын төсөв, хөрөнгө их тааруу байгаа энэ үед бид өөрсдөө хүч хүрэхгүй байна гэдэг хүсэлт тавьсан. Ер нь бол сая болсон хандивлагч орнуудын зөвлөлгөөн дээр ч гэсэн Япон улсаас үзүүлэх тусламж бусдаасаа илүү байгаа шүү дээ.

Одоо 31 мянган тн таваарын улаан буудай оруулж ирэх гэж байна. Энэ чинь ургац бага байгаа одоо үед бас л их тус нэмэр болно. Түрүү жил 20-иод мянган тн будаа өгсөн. Ингээд энэ мэтээр Японы асар их тусламж ирж байна.

Маргааш Хоккайдогийн хэсэг эрдэмтэд надтай уулзана гээд байж байгаа. Тэд нар өнгөрсөн жил ирж уулзаад явсан юм. Бид хамтарч төмс тарих тухай өнгөрсөн жил ярьсан юм. Хоккайдо бол сэрүүн, нөхцөл байдлын хувьд манайхтай ойролцоо юм. Манайх бол сэрүүн, өндөрлөг газар учраас төмс их сайн ургадаг бас чанар нь их сайн байдаг. Японоос хөрөнгө оруулалт хийгээд төмсийг хамтарч таривал, манайд төмс тарих талбай, техник нь байж байна. Энэ чиглэлд хамтарч бас болно гэж би өнгөрсөн жил тэдэнд санал тавьсан юм. Саяхан судалгаа хийхээр иржээ.

Тэд нар өнгөрсөн жил ирэхдээ :

-Танай төмсний үр их муудсан байна! гэж байсан.

Ийм хамтын ажиллагааг цааш нь үргэлжүүлбэ. Ер нь хамтын ажиллагааг өргөжүүлэх нь их хэрэгтэй байна. Халх голын районыг эзэмшихэд японы зүгээс санаачлага гаргах юм бол бид газар нутгаа хамтарсан аль ч хэлбэрээр ашиглахад татгалзахгүй байх гэж бодож байна. Тэр район бол үржил, шимтэй сайхан нутаг гэдгийг би дээр хэлсэн. Энэ мэтчилэнгийн олон асуудал бий л дээ. Цаашдынхаа хамтын ажиллагааг хөдөө аж ахуйг хөгжүүлэхэд чиглүүлбэл их сайн байна.

15 Малчдыг дахин хоршоололд хамруулах чиглэл

И.Л.: Нэгдэл тарснаас хойш малчдыг дахин хоршоололд хамруулах, малчдыг зах зээлтэй холбох асуудлыг яаж шийдэх гэж байна?

Ш.Г.: Энэ бол манай хөдөө аж ахуйн талаар баримталж байгаа гол бодлого юм. Яагаад вэ гэхээр малыг хувьчилсны дараа малчид жалгын нэгээр тарж, 50-иад онд нэгдэл байгуулагдахаас өмнөх байдалдаа буцаж орсон. Малчид нэгдэл байгуулагдахын өмнөх хуучин хэлбэртээ ороод, ганц ганцаараа, тус тусдаа, манайх нэг айл, танайх нэг айл нэг, нэг жалганд, нэг, нэг уулын аманд нутаглаж явах болсон. Ийм байдлаар хэдэн жил явлаа. Малчид өөрсдөө :

-Ийм байдлаар жалгын нэг тараад болохгүй байна. Хадлан өвсөө авах, сааль,сүүгээ бэлтгэх зэрэгт хөдөлмөрөө хоршиж, зохион байгуулалтанд орохгүй бол болохгүй нь ээ. Зуд болоход ч ялгаагүй гээд ярьдаг боллоо.

Угаасаа нэгдэл гэдэг бол нэг ч их айхтар буруу эд биш л дээ. Төр хэтэрхий оролцоод агуулгыг нь жаахан алдагдуулж байсан юм. Түүнийг арилгасан бол уг нь зөв л юм байсан юм. Хоршоо л гэсэн үг шүү дээ. Хоршооных нь агуулгыг алдагдуулаад, улсын болгочихоод байсан юм. Үүнд л гол алдаа нь байсан юм. Одоо манай малчид :

-Хоршье! Хөдөлмөрөө хоршье! 5 хүнээрээ, 10-аараа, ах дүүсээрээ, танил талаараа нийлээд хоршье! Хоршоо байгуулья! Хуучин хөдөө аж ахуйн нэгдэл шиг том биш юмаа гэхэд жижиг, жижиг хоршоонуудыг байгуулья! гэдэг болжээ.

Үүнийг бид маш зөв гэж үзэж байгаа. Олон улсын байгууллага, Азийн хөгжлийн банк тусламж үзүүлж байгаа. Энэ бол их зүйтэй эхлэл юм. Бас фермерийн аж ахуйг бид дэмжиж байгаа. Одоо манайд 300-гаад мянган малчин өрх байгаа. Нарийндаа бол 300 мянган фермер л байгаа гэсэн үг л дээ. Ганцхан бие дааж тооцоо хийдэггүй, гадаад, дотоод үйл ажиллагаа явуулдаггүй, гүйлгээний данс байхгүй л байгаа юм. Тийм учраас нэг хэсэг чадвар муутай нь хоршоонд хамрагдаад, чадалтайчууд нь бие даагаад фермерийн аж ахуй болж хөгжөөд явах ийм л 2 хэлбэр

манай хөдөө аж ахуйд их зохимжтой болох байх. Малчид санаачлага гаргаад өөрсдөө үүнийг хийж байна. Төр дээрээс нь зохион байгуулж болохгүй. Доороос гарч ирсэн санаачлагыг нь төр дэмжээд явах ёстой юм. Санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх, хууль эрхийн талаас нь баталгаажуулж өгөх шаардлагатай байна.

Одоогоор байгуулагдсан олон хоршоо байна. Үйлдвэрүүдийг хөдөө аж ахуйн түүхий эдээр хангах нь одоо их том асуудал болж байна. Талын нэг тарсан малчдаас арьс, шир, ноос, ноолуурыг нь цуглуулж авах нь их бэрхшээлтэй асуудал. Манай шинэ засгийн газрын мөрийн хөтөлбөрт энэ асуудлыг оруулсан. Бид бөөний худалдааны сүлжээ буй болгох шаардлагатай юм гэж үзсэн. Тэгээд сумдын ч юмуу, баг дээрч юмуу бөөний цэг гараад тэндээ цуглуулдаг болгох зорилт тавьж байгаа. Тэндээ малчдад хэрэгцээт зүйлүүдийг нь хот зэрэг төвлөрсөн газруудаасаа аваачиж өгдөг болох юм.

Ийм сүлжээ нь хуучин “Худалдаа бэлтгэлийн анги”-ийн хэлбэр юм л даа. Гэхдээ нилээд зах зээлийнхээ ориентацтай бүтцийг бий болгох бодлого барьж байгаа. Энэ бол их чухал асуудал, их бэрхшээлтэй асуудал. Энэ малын гаралтай түүхий эдийг чинь одоо гадагш нь чөлөөтэй гаргаж байна. Урд талын аймгууд морин тэргэн дээр ачиж зөөгөөд хүртэл хилээр гаргаж байна. Малыг гаралтай түүхий эд бол манай стратегийн чухал бүтээгдэхүүн мөн. Гэтэл үүнийг зарж борлуулах, гадагш нь гаргах асуудал замбараа зайдангаа алдсан. Манай өөрийн дотоодын үйлдвэрүүд түүхий эдгүй зогсож байна. Гэтэл арьс, шир, ноос, ноолуур чинь хилээр даваад гарчихаж байна. Ийм байдал цаашдаа байж болохгүй. Төрийн бодлогоо бид цэгцлэх хэрэгтэй байна. Эдийн засгийн механизмыг нь буй болгож, татварын бодлогоор зохицуулж өгөх ёстой юм.

Манай түүхий эд маш хямдханаар гадаадад гарч байна. Маш үнэтэй ноос, ноолуур маань хямдаар гараад оронд нь хуучин бид өөрсдөө хийж, тарьж ургуулж чадаж байсан байцаа, лууван, гурил орж ирж байгаа шүү дээ. Тэгээд Эрээний захын барааны хог орж ирж байна.

Бид Оросын сүү уугаад л хэвтэж байдаг, манай үнээ тугалаа дагуулаад л явж байна шүү дээ. Энэ бол бидний дэндүү их арчаагүй байгаагийн илрэл юм. Аж ахуйч биш, залуу байгаагийн шинж юм. Бид одоо гадаадаас сүү, цагаан идээ зөөж байна, гадаадаас төмс зөөж байна. Ингэж болохгүй. Бид шинээр амьдарч, өөрийнхөө нөөц бололцоог ашиглаж улс орноо өөд татах хэрэгтэй.

Үүний төлөө хүн болгон хөдөлмөрлөх ёстой. Одоо манайд социализмын үеийн бэлэнчлэх сэтгэлгээнээсээ салаагүй хүн олон байна. Улсын бэлтгэж өгсөн бэлэн л юмыг хэрэглэдэг, зүгээр аваад эсвэл хямдхан, хөлс гаргахгүй сууж байгаад л амьдарчих санаатай хүн олон

байна. Зах зээлийн харилцаа гэдэг чинь маш хатуу хуультай шүү дээ. Хүн өөрөө хөдөлмөрлөж байж л амьдрана. Хэрвээ хөдөлмөрлөхгүй бол ямар ч арга байхгүй шүү дээ.

К.Ю.: Би танай сонинд нэг юм бичсэн.

Ш.Г.: Би уншсан. Нэг япон эмэгтэй хүний бичсэн зүйл гарсан байсан. Би түүнийг гэртээ уншаад өөрийн авгайдаа :

-Гадны хүн манай юмыг ингэж сайхан бичиж байдаг. Манайхан тэгэхэд дуугүй л байж байгаад байгаа шүү дээ! гээд ярьж байсан. Тэр өгүүлэлд бичсэн санаа, минийхтэй яг нийлж байна. Манайд хуучин ийм зуд болж л байсан. Малаа ингэж олноор нь үхүүлж байгаагүй шүү дээ.

“Малжуулах” нэртэй төслүүд байдаг. Би түүнд дургүй. Залхуу малчин малаа үхүүлчихээд, мал авна гээд байгаа юм.

-Миний мал үхсэн! Та нар мөнгө өг! гэсэн маягаар яриад байгаа юм шүү дээ. Ингэж малаа үхүүлсэн хүнд мөнгө өгөх ёсгүй. Харин тэжээл, бордоо зэрэг бусад зүйлийг өгч болно. Хоршоо байгуулах маягаар дэмжиж болно. Малчин хүн зүгээр сууж байгаад малаа үхүүлчихээд :

“Алив мөнгө өг!” гэж нэхээд байж болохгүй шүү дээ. Энэ бол маш буруу.

Өвөр Монгол бэлчээрийн хувьд манайхаас дор шүү дээ. Тэгэхэд малдаа тэжээл бэлтгээд, малаа аваад гарч чадаж байна. Манайхан олноор нь үхүүллээ. 3 сая малаа үхүүллээ. Сүүлийн 20 жилийн дотор манайх зуданд 3 сая мал ерөөсөө үхүүлж байгаагүй юм. Зарим жил 1 сая орчим, 7-8 зуун мянган мал л хорогдож байсан. Энэ жил арай дэндсэн.

Байгаль, цаг уурт бүх бурууг чихчихээд сууж байж болохгүй. Энэ бол өөрсдийн арчаагүй байдлыг байгалийн түр зуурын үзэгдэлээр халхавчлах гэсэн оролдлого юм. Зудны хувьд бол энэ жил тийм сүрхий зуд болоогүй. Ийм хэмжээний зуд байдаг л юм. Цаашдаа ч байх л болно. Зуд гэдэг чинь хүний хариуцлагыг шалгадаг юм. Хэн хариуцлага сайтай байна, тэр хүн зудыг хохирол багатай давна, хариуцлага багатай хүн их хохиролтой давна. Байгал, цаг уурт үнэхээр хэцүү юм бий, гэхдээ бүх юмыг түүн рүү чихээд байж болохгүй.

Сүүлийн хэдэн жил малчид дэндүү эрхлэсэн байдалтай байсан. Зунжингаа наадам хийгээд, морио уралдуулж, бөхөө барилдуулж, айргаа уугаад зугаацаад, цэнгээд явж байдаг. Тэгээд 10 сард анхны цас ордог, хадланч байдаггүй, хашаа хороо ч байдаггүй. Тэгээд л :

-Туслаарай! гээд суучихдаг. Ийм байдалтай байж ерөөсөө болохгүй. Зах зээлийн сэтгэлгээтэй болох хэрэгтэй шүү дээ. Мал чинь хувийн өмч, тэгвэл өөрийнхөө өмчийг өөрөө хамгаалах хэрэгтэй шүү дээ.

-Би 500 малтай, энэ малынхаа буянаар би амьдарч байгаа шүү дээ гээд малаа үхүүлэхгүй хамгаалах хэрэгтэй шүү дээ. Ийм сэтгэхүй, манай малчдад суугаагүй байх шиг байна.

-Энэ малыг хамгаалахыг нь улс хамгаалах ёстой. Идэхийг нь бол би иднэ! иймэрхүү л ойлголттой байх шиг байгаа юм.

16 Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зөв, зохистой хөгжил

И.Л.: Монголын газар тариалан сэргэлээ гэхэд хуучин хэмжээндээ хүрч чадах уу? Одоо шинээр тариан талбайг буй болгож, шинэ жимс, ногоо тариалах шаардлага байна уу?

Ш.Г.: Үгүй яахав дээ! Ямарч байсан хуучин хэмжээндээ хүрэх хэрэгтэй шүү дээ. Тэр хэмжээнд хүртэл их зай байна. Тэнд хүрсний дараа цаашдаа яах вэ? гэдгээ яривал болно. Ядаж тэр хуучин байсан түвшиндээ хүрвэл, нэг хэсэгтээ болно.

И.Л.: Монголын зарим бизнесменүүдийн дунд нэг яриа байдаг л даа. Монголд тариа тариад тохирохгүй, нэг өдөр цас ороод л нөгөө мөнгө цасанд дарагдана. Ийм учраас хэрэгтэй зүйлээ импортоор оруулж байх нь дээр гэсэн яриа байдаг.

Ш.Г.: Тийм яриа байсан. Харин сүүлийн үед ингэж ярихаа болиод байгаа. Би тийм яриатай огт санал нийлдэггүй. Монгол улсад үржил, шим ихтэй газар нутаг байна. Байгаль, цаг уурын хувьд харьцангуй боломжтой. Болж ч байсан. Тийм байхад яагаад Монгол улс тариаг гаднаас зөөж байдаг юм бэ? Хятадаас хямдхан гурил орж ирлээ. Монгол улс үйлдвэрээ хаачих. Тэр гурил цаашдаа хямдхан байх уу? үгүй юу? Энэ бол улс орны цаашдын эдийн засгийн байдал, тусгаар тогтнолтой хүртэл холбоотой асуудал юм. Улаан буудайн гурил гэдэг чинь манай стратегийн чухал ач холбогдолтой бүтээгдэхүүн шүү дээ. Хоол хүнсээ гаднаас зөөж амьдарч байгаа улс, орон хэзээ ч баян байдаггүй юм байна. Бид нэгэнт улс орныхоо гурилын хэрэгцээг хангаад чадаж байснаа одоо чадахаа байгаад гадаадаас авч байгаа маань бидний муугаас л болсон зүйл. Энд ямар нэгэн далдын хүчин зүйл үйлчилээгүй. Тийм ч учраас газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг сэргээнэ гээд яриад байгаа юм.

Би одоо “Монголын тариаланчид, гурил үйлдвэрлэгчдийн холбоо” -ны ерөнхийлөгчийн албыг хашдаг. Би энэ холбоог 1997 онд Казахстанас буцаж ирээд байгуулсан. Энэ нурсан газар тариалангаа харахаар зүрх шимшрээд, энэ холбоог байгуулаад, тариаланчид, засаг хоёрын хооронд гүүр болж хэдэн жил ажиллалаа. Бид газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг сэргээх хөтөлбөр боловсруулаад засгийн газартаа танилцуулсан. Бид :

-Эхний ээлжинд ядахдаа хуучин түвшиндээ хүрье! Гэхдээ шинэ аргаар хүрье! Аж ахуйгаа зах зээлийн аргаар эрхэлдэг больё! гэсэн зорилтуудыг тавьж байгаа. Одоо манайд импортоор орж ирж байгаа гурилын чанар муу байна. Энэ нь цаашдаа нийт хүн амын өсөлт, эрүүл мэндэд яаж нөлөөлөх вэ? Хүнсний аюулгүй байдлаа яаж хамгаалах вэ? зэрэг олон

асуудал байна. Бид өөрсдөө чадахгүй юмаа, гаднаас авахаас биш, өөрсдөө чаддаг юмаа, тухайлбал сүүгээ Оросоос зөөгөөд л, гурилаа Хятадаас зөөгөөд л амьдарна гэдэг бол амьдрал биш. Мөн төмс ногоогоо хүртэл урд, хойноосоо зөөгөөд амьдрана гэж байхгүй. Өнөөдөр Монголын хэдхэн бизнесмен түүгээр амьдарч байгаа байх. Яахав хөөрхий, ард түмэнд хэрэг болж байна. Тэгвэл бид өөрсдөө ажиллаад, өөрсдөө үүнийг хийе л дээ. Ийм юм авдаг мөнгөөрөө өөр юм авъя, өөр юм байгуулья, тэгэхгүй бол болохгүй. Үнэхээр хийж чадаж байсан юмаа хийж чадахаа болиод, хийж бүтээсэн юмаа устгачихаад, байж байдаг улс, орон дэлхий дээр цөөхөн байдаг байх. Би болсон баазад буруу байхгүй. Түүнийг нь зах зээлийнхээ нөхцөлд тохируулаад л ашиглаад, аваад явах хэрэгтэй шүү дээ. Заавал нурааж байж, нураачихаад дахиад фундаментийг нь тавина гэдэг бодлого байж болохгүй.

17 Хувьчлалын өнгөрсөн ба ирээдүй

И.Л.: Ийм байдалд орох улс төрийн нөхцөл байдал ямар байсан бэ? Хүн болгон ийм болно гэж бодоогүй биз дээ? Бас л илүү сайн, сайхан болно гэж бодоод хувьчилсан байх л даа.

Ш.Г.: Улс төрийн нөхцөл байдал гээд байхаар юм байхгүй. Манайхан ер нь энэ зах зээлийн харилцаанд орно гэдэг асуудлаа улс орныхоо онцлог байдалтай холбож ойлгоогүй. Жишээ нь: Японы Хироно гэдэг профессор ирдэг байсан. Намайг Сайд нарын Зөвлөлийн дарга байхад, бид хоёр зөвлөдөг, хамтарч ажилладаг байсан. Тэр хүн Монголын эдийн засгийг зах зээлийн харилцаанд шилжүүлэх олон цуврал лекц хийсэн. Сая ирсэн үед нь бид хоёр уулзсан. Тэр хүн:

-Танайх бол социализмаас капитализм руу явж байгаа орон. Танайх бол их өөр, өөрийн маш өвөрмөгц онцлогтой орон шүү. Зах зээл өндөр хөгжсөн барууны орны онолоор явж болохгүй. Зах зээлд аажмаар шилжих аргыг хэрэглэх ёстой! гэж надад олон удаа хэлж байсан. Бид хоёр энэ асуудлаар санал нэг байсан. Ерөнхий зарчмаар бид хоёр санаа нийлдэг байсан. Гэтэл Д.Бямбасүрэнгийн засгийн газар, манай нөхдүүд Да.Ганболд нар гарч ирээд, нөгөө “Шоковая терапия” буюу “Зочир эмчилгээ” гэдэг аргыг хэрэглэсэн. Энэ бол зах зээлийн харилцаанд шилжих эдийн засгийн шинэтгэлийг огцом, цочир хийх арга юм. Эдийн засгийн шинэчлэлийг энэ аргаар хийвэл эдийн засаг гэнэт сайжирна гэж үздэг онол. Энэ онолыг АНУ-ын эрдэмтэн Сакс нар гаргаж, баримтлаж байсан. Онолын хувьд бол тийм байдаг байх. Монголын хөрсөнд бол тийм байдаггүйг амьдрал харуулсан. Энэ онол Монголын нөхцөл байдалд ерөөсөө таарч өгөөгүй. Барууны энэ онолыг шууд механикаар хуулбарлах бодлогыг манай залуучууд барьж байсан.

Гэвч тэд нар Монголын нөхцөл байдалд энэ онолыг яаж ашиглах вэ? гэдгийг бүтээлчээр бодоогүй. Тийм учраас энэ онолоор хийсэн хувьчлал нь буруу болсон. Энэ онолын бүх юм нь манайд таарч өгөөгүй л байхгүй юу. Тэгэхээр баруунаас авах юм бидэнд их бий. Тэгэхдээ манай Монгол орны өөрийн онцлог гэж байна шүү дээ. Тухайлбал, бид бэлчээрийн мал аж ахуй эрхэлж байна, газар нутгийн байршилт маань ашигтай бус, хүн ам цөөн, тархай бугархай байдалтай амьдардаг гэсэн их онцлогуудыг харах ёстой байсан юм.

Манай засгийн газар 1990 онд өөрийн мөрийн хөтөлбөрийг боловсруулахдаа “Төрийн зохицуулалттай зах зээлийн эдийн засаг” гэсэн баримжааг сонгосон. Өөрөөр хэлбэл зах зээлийн харилцаанд шилжих шилжилтийн эхний үед төрийн зүгээс зохицуулж байх хэрэгтэй гэж үзсэн. Хэтэрхий баригдмал байсан зүйлийг гэнэт пал хийтэл тавьчихаар маш аюултай байдал үүсч байгаа юм. Жишээ болговол, одоо их далангийн цаана усыг хорьж байгаад даланг сэтлэхээр ус яадаг билээ дээ. Түүн шиг гэнэт чөлөөтэй болсон олон түмэн зохион байгуулалтаа алдаж, юм юм руу үсчээд л, учраа олохгүй байсан. 1991 онд манайд яг ийм байлаа шүү дээ. Эмх замбараагүй, учраа олохгүй байдалтай байсан. Далай дотор сэлүүргүй завь л явж байгаа юм шиг байсан.

Харин 94-95 оноос л нэг жаахан нүд, чих нь онгойж ирсэн байх. Энэ байдал бол өөрийн орны нөхцөлд энэ зах зээлийн онолыг яаж ашиглах вэ? гэдгийг бодоогүйгээс болсон юм. Энэ ч бас л нөгөө бэлэнчлэх сэтгэлгээтэй холбоотой. Эндээс Саксын, тэндээс Адам Смитийн онолыг авчихвал, бид амархан урагш явчихна гэж бодсон. Социализмын үед МАХН нь төрийг орлож байсан. Ардчилал шинэчлэлийн нэг зорилго нь төр төвтэй нийгэм байгуулахад оршиж байсан. Тийм зорилго тавьж байсан хэдий ч эдийн засгийн шинэчлэлийг хийхэд төрийн оролцооны хэрэг байхгүй гээд байцгаасан. Өөрөө өөрсдийнхээ дэвшүүлсэн зорилготой зөрчилдөөд байцгаасан шүү дээ. Ингээд замбараагүй байдал эхэлсэн. Эдийн засгийн шинэтгэлд төр оролцох ёстой гэсэн онолын концепци нь зөв байсан юм. Гэхдээ яаж, хэдийд барууны орнуудын туршлагыг ашиглах вэ? гэдгийг сайн бодох хэрэгтэй байсан юм. Тэр Англи, Франц, Герман чинь манай түвшинд байхдаа ямар байсан билээ? Тэдний өнөөдрийн хөгжлийнх нь түвшингээр нь манай энэ хоцрогдсон түвшинг хэмжээд, тэгээд тэдний хойноос зүтгүүлэхээр чинь ерөөсөө, тэргээр бол бүх дугуй нь салж унаад л, бүх юм нь эвдэрч байгаа юм. Эх орноо зориуд буруу замаар явуулах бодолтой хүн нэг ч байхгүй.

Манай энэ шинэчлэгчид өөрийн орны онцлогийг, дэлхийн зах зээлийн сонгодог онолтой тохируулж, өөрийнхөө үндэсний хөгжлийн загварыг бүтээхэд анхаараагүй. Тийм учраас өмч хувьчлал амжилтгүй болж, их

шүүмжлэлд өртсөн. Зөв юм ч их л болсон. Тэнд буруу юм ч их л болсон. Ардчилал, шинэчлэл эхлээд 10 жил болж байхад бид замаа олоогүй явж байна. Арай ч дэндүү байна шүү. 20-30-аад сая малтай, газар дороо ийм их баялагтай, 2 саяхан хүнтэй улс чинь арай богино хугацаанд өдөө гарчих, арай бас нэг жаахан дээр байдалтай байж болно шүү дээ.

И.Л.: Сангийн аж ахуйнуудыг ягаан тасалбараар хувьчилсан байх аа? Тасалбараар хувьчлах онолыг хэн гаргасан бэ?

Ш.Г.: Тэр ягаан, хөх тасалбар гэдэг нь Монгол улсынхаа бүх хөрөнгийг үнэлчихээд, түүнийгээ бүх хүнд тэгш хуваана гэсэн онолыг баримталж хийсэн зүйл байсан юм. Тэр тасалбараар хувьчлах онол үнэхээр ойлгомж муутай онол байсан. Манай гэрт хэдэн тасалбар өгсөн, одоо байхгүй, хаана ч явдаг юм бүү мэд. Түүнийг “Говь”-д оруулсан. Тэндээс авч байгаа ч юм алга. Тэр мэтчилэнгээр тэр тасалбар ямарч үнэ цэнэгүй цаас болоод өнгөрсөн.

Японы Хироно профессорын ярьж байсан замаар явсан бол манайх өдийд нилээд дэвшлийг олсон байх ёстой байсан. Төр эхний үед нилээд зохицуулж өгөх ёстой байсан. Миний толгойлсон засгийн газрын мөрийн хөтөлбөр тийм байсан. Төрийн зохицуулалтыг их том тавьсан байсан. Баабар, Да.Ганболд нар над дээр ирээд л :

-Таны тэр төрийн зохицуулалт гэдэг чинь юу юм бэ? Та зах, зээлийн онол мэдэхгүй байна. Адам Смитийг, өөр хэн, хэнийг ч билээ дээ мэдэхгүй байна гээд л байсан. Би :

-Тэр онол яах вэ! Монгол улсын хувьд яах ёстой вэ? гэдгийг ярьж гэж хариулдаг байсан.

К.Ю.: Та ерөнхий сайд байхдаа ардчилсан хүчний эдийн засгийн онолчидтой их уулзаж байсан уу?

Ш.Г.: Тэгсэн. Да.Ганболд, Р.Гончигдорж, Баабар нартай өдөр болгон л уулзаж байлаа. Тэд нар :

-Төрийн зохицуулалт гэдэг үгийг та хөтөлбөрөөсөө авч хая! гээд байсан. Тэр үгийг авч хаяагүй байсаар байгаад, манай засгийн газрын бүрэн эрхийн хугацаа дууссан. Жам ёсоороо буулаа гэсэн үг шүү дээ. Харин огцроогүй юм шүү.

-Та үүнийгээ аваад хаячих, авч хаячихаад төрийн зохицуулалттай байж болно шүү дээ! гээд байсан. Би:

-Засгийн газар мөрийн хөтөлбөртөө оруулахгүйгээр хэрэгжүүлнэ гэж ямар юм байдаг юм бэ? гээд суугаад байсан. Төр ер нь эхний үед жаахан оролцож байсан бол, өдийд төрийн оролцоо нилээд бага болчихсон байж болох байсан. Төрийн оролцоог аажмаар бууруулах ёстой байсан юм. Эхний үед бол төр оролцоогоо хадгалах ёстой байсан. Одоо энэ Японы том, том пүүс компаниуд, зарим нь манай улсын чинээ, түүнээс ч хэд

дахин том байна шүү дээ, тэд нар засгийн газартайгаа зөвшилцөхгүйгээр ямар нэг асуудлыг шийдэхгүй байгаа шүү дээ. Ил далд, ямар нэг хэлбэрээр засгийн газрын координат гэж байна шүү дээ. Манайд байдал тийм биш байна. Төр, засагт хамаагүй болсон. Уг нь эхлээд төрийн оролцоог сулруулж болохгүй байсан юм.

И.Л.: Нэгдлүүд тарсны дараа одоо дахиад хоршоо байгуулах санаачилга малчдын зүгээс гарч байна гэж та ярьсан. Одоо газар тариаланг сэргээхэд энэ хувьчлагдсан Сангийн аж ахуйнуудын хүчээр хийх үү эсвэл өөр арга байна уу?

Ш.Г.: Мал аж ахуйг бодвол газар тариалан арай өөр салбар юм л даа. Нүүгээд явдаггүй. Тийм учраас газар тариалан бол хувийн фермер маягаар л хөгжих байх. Одоо байгаа том, том компаниуд цаашдаа бас нэг их үр, ашиг өгөхгүй байх. Фермерийн аж ахуй л их ирээдүйтэй байх болов уу. Монголын газар тариалан фермерийн аж ахуй болж хөгжих ирээдүй байгаа. Тодорхой хэмжээний газартай, техниктэй, цөөн тооны өндөр ашиг шимтэй малтай, бас гахай, шувуу зэрэгтэй байж болно. Газраа түрээсээр авч болно. Тийм л байх болов уу. Яваандаа тэр фермер нь үе удам дамжаад ирвэл газрыг нь түүнд өгчихөж болно байх. Тийм тохиолдолд газраа худалдах асуудал гарахгүй байх гэж бодож байна. Өнөөдөр амьдралын ийм ядуу нөхцөлд газрыг хувьчилвал, нэг хэсэг нь газрыг аваад, гадаадын хэнд ч хамаагүй худалдчихна гэж их болгоомжилдог. Газар нь байхгүй бол улс гэж байхгүйтэй л адил юм даа. Улс, гүрэн бол газар дээрээ л оршин тогтнож байдаг шүү дээ.

К.Ю.: За их баярлалаа.